НАЩАДКИ ПРАДІДІВ

Роман

Частина перша

I

Щоб не зустрітись бува з господарями та гостями, які ще гуторили неподалеку на веранді і, видимо, й на думці не мали розходитись, Євген повів Люсю високою росяною травою по паркану й через маленьку хвірточку вони вийшли на леваду. Далекі звуки роялю, поодинокі голоси і чийсь розкотистий сміх залишились позаду в саду, обірвались за парканом. Довкола раптом стало тихо й видно. І в цій тиші Люся відчула, що їхнє, її і Євгенове, свято, бал на закінчення гімназії, скінчився й настає новий день. Надворі спішно розвиднялось. Птахи на деревах прокидались один по одному й озивались десятками, сотнями,тисячами всіляких голосів, наче величезний симфонічний оркестр, що пробує свої скрипки перед початком урочистої опери. Роса бризнула на зело дерев, на траву, на кущі свої срібні лелітки і дерева ніби виструнчились, потягнулись угору до сизуватої безконечності.

Йшли вузенькою стежкою, що вибігала на вулицю. Білі Люсині черевики забруднились і мокруватий бур'ян хльостав її по панчохах.

— Мокро здесь, — сказала тихо Люся, випростала руки й пішла вперед. Хміль від вина, що солодким туманом пойняв її голову й на годину обернув усе життя в одну квітчасту пляму, повну чудових барв, ніжної, прекрасної музики і незнаних досі пристрасних пахощів — той хміль уже одійшов. Він схопив її, як молода весняна плова, зібгав її білу, вперше вдягнену суконку, розкуйовдив волосся, прив'ялив на грудях червону оксамитову троянду й зник. День, що його породила зблякла ніч, дратував Люсю. Він повертав речам їхній звичайний вигляд, він

робив усе довкола таким же, яким воно було вчора, позавчора, день тому і багато, багато днів до цієї ночі. Але ця ніч була відмінна од усіх ночей. Вона забрала в неї півмолодості, вихопила зухвало її дівоцтво, а тепер повертала тільки день і світло, те світло, що не дозволяє обійняти Євгенову шию і забутись на його плечі, не дозволяє обійняти Євгенові у вічі. Те світло скрушно дивиться на кожну бганку суконки, примружує очі на трав'янистій зеленій плямі серед білого маркізету і, як гімназіальна доглядачка, все занотовує собі й занотовує. Загасити б ненависний день! Повернути б скнару ніч і правити в неї своє!

Мов оспала, йшла Люся тремкою ходою, ледве торкаючись ногами вогкої землі. Але, коли вони вийшли на дощаний пішохід і Євген узяв її руку в свою долоню, Люся стрепенулась. Живе тепло, що на його вогні ось-ось допіру в саду зайнялась пожежею Люсина молодість, знову полилось її тілом і м'яким соромом пестило їй груди. Вона мимоволі притиснула до грудей Євгенову руку і під нею частіш затріпотіло серце. Нараз Люсі тривожно захотілось глянути на Євгенове обличчя. Знайомі до найменшого залому обводи Євгенового профілю — велике, трохи плескате чоло, ніс з маленьким горбиком, м'яко стулені пухкі губи, над ними пробивається золотавий моріжок усів — як усе це страшенно знайоме, близьке й... рідне. Але глянути одразу, щоб раптом знову побачити на дні його сірих глибоких очей саму себе, що лежить горілиць, — не могла.

Вона спроквола, обережно подивилась на його руку з довгими, випещеними пальцями, перейшла на чорний сукняний рукав, і той новий рукав, де зісподу бігли до неї діагоналі, знову спинив на собі Люсині очі. Студентський рукав! Він зовсім неподібний до звичайного сірого з Євгенової гімназіальної блузи, що до нього звикла, що в ньому завжди бачила Євгена. І тоді Люся пригадала, що й на вечорі сьогодні (власне, не сьогодні, а вчора, бо то була ніч, а тепер уже ранок) Євген був у студентській уніформі. Але дивно — тоді це не впало в око, тоді все злилося у вихорі вальсу, п'янких ковтках вина й пісні. А зараз... Цей чорний студентський рукав боляче защемив Люсі в грудях.

— Женя вже студент... Боже, як швидко все минає!...

І сумне розставання з минулим, цим свіжим минулим, що оце попливло за вином на балу абітурієнтів, що пірнуло в небуття цієї ночі, що більше вже ніколи, ніколи не повернеться — тихою журою заятрилося в Люсі. І їй раптом здалося, що поруч неї мовчки йде не Женя, такий близький, такий любий, а хтось інший з невідомим обличчям і далекими, нерозгаданими думками. Ця людина владно ввійшла вночі в неї, перевернула все шкереберть і щезне ось, як щез знайомий, сірий гімназіальний рукав. В очах Люсі зненацька потьмарніло чогось і вона оступилась, захитавшись. Євген турботно охопив рукою її стан.

— Тобі зле, Люсенько? Я побіжу по візника.

Люся одхилила назад голову і в густих чорних віях затуманіли її очі.

— Что ты говоришь, Женя? — спитала, мов у забутті, але стрепенулась і пішла твердою ходою.

— Я кажу — ізвозчіка, Люсенько... Люся злякано замахала долонею:

— Нет, нет, что ты! Я и так... Ведь здесь же недалеко.

— Ну дивись, а то б я гукнув...

Люся не відповіла Євгенові. "Дивись" і "гукнув" прикрим дисонансом вдерлись їй в уші і дошкульно замуляли там. Ах, для чого цей маскарад, ця груба фальш зараз, після того, що сталося у саду! Навіщо ці шкарубкі незрозумілі слова в ці два останні місяці, тоді, як відколи його знала, він завжди говорив нормально, як і всі! Відкіля він узяв їх, він той Женя, що в перший день їхнього знайомства два роки тому так прекрасно мелодекламував на гімназіальній вечірці?.. Женя, чи ти ще пам'ятаєш:

Тянутся по небу тучи тяжелые,

Мрачно и сыро вокруг,

С плачем деревья качаются голые, —

Не просыпайся, мой друг!...

Яка прірва між цим і "кажу", "гукнув"! — Яка прірва... Люсі хотілось обернутись до Євгена, схопити його за барки тужурки й термосити: — Женичка, дорогой, оставь эти смешные фантазии! Я знаю — ты увлекающийся, тебе это нравится, ну пусть, но ведь не сейчас! Не нужно этих корявых, отвратительных слов, этой "мовы", этой профанации нашего, когда мы так близки, когда мы стали... Люсі хотілось сказати в думці "мужем и женой", але не доказала, тільки зашарілась. їй хотілось сказати Євгенові одверто все, все, але поруч неї він ішов мовчки й великими вологими очима дивися в далечінь вулиці.

Він боявся порушити словом ту урочисту, велику тишу, що ввійшла в нього разом із днем на зміну ночі, бо кожне сказане слово буде не те, що треба, бо всі слова будуть мізерним блюзнірством проти тих буремних акордів, що забриніли в ньому вночі. Він бережно, як тяжко хвору, вів Люсю під руку, мов балансував вузенькою дошкою над краєм провалля. В цьому тендітному тілі спалахують хвилинами дрижаки і хтозна, які думки кружляють під лиснючим пасмом виткого волосся отам, де звелись непорозуміло тоненькі, як слід пензля вправного майстра, і схвильовані, як сполохані ластівки, чорні Люсині брови?

Тяжкий моток незбагненних почувань сотався в Єв-геновій голові і не давав змоги просто, безпосередньо почувати свого щастя. Було дивно, що саме тепер, коли радість залляла повінню все його тіло, відкілясь із темних закамарків грудей виповзала печаль і через неї меркла ця радість, тліла труском на попелищі. Чому? Чи тому, що для Люсі він перший, а для нього Люся — третя? Невже та вулична повія, до

якої повели колись жартома товариші, та білява повія, що перша навчила його по-мужньому кохати жінку, змогла кинути цикути в його шлюбне вино? Чи, може, куховарка Маланка, що до неї сп'яна?...Ні, ні... Євген гидливо, як жабу з ноги, одкинув ці згадки і, щоб забути їх зовсім, обернувся до Люсі. Лице серйозне, нахилене, спущені вії, в голові заплутались думки і не добрати ладу в тому гармидері, не знайти кінців, щоб розмотати і щоб все стало ясно.

Вони пройшли повз самотню лаву на глухій, бічній улиці. З-за старого паркану з двору над лавою звисало гілля бересту. Вечорами на цій лаві, коли він ходив по Люсю, завжди спочивала якась старосвітська бабуся, а вночі, коли він проводив Люсю назад додому, вони не могли не посидіти тут півгодини. І ця лава, повз яку вперше пройшла Люся, не помітивши навіть П, самотньо й докірливо пропливла перед Євгеновими очима. Вже не сидітимуть вони на ній, наївні і юні, як раніш. Вже не притулить Люся своєї щоки до його і не дивитиметься допитливо в небо. Чому? Адже все залишилось таким самим, і тільки в їхніх стосунках зродилась близькість, кревність...

Але щось торочило Євгенові невблаганно, настирливо й зловтішно: не буде, не буде. Ніколи! Щось інше — то так, але того, що було — вже не буде. Не вернеться. Не може бути!..

1 було страшенно його жаль, і була якась глуха порожнеча на душі й незадоволення.

Він погладив пучками їй руку і раптом на відповідь йому рука її здригнулась і часто затремтіла, як устрелена. Євген турботливо спинився і глянув на Люсю. її голова низько схилилась, нижня губа міцно стиснута під зубами і щокою сквапно збігає долу важка сльоза. Він узяв за скроні її голову і підніс до своїх очей. Крізь темний серпанок її вій точились одна по одній сльози і глибоко в грудях билось ридання.

— Люсіку! Мила! Що з тобою? Тобі недобре?...

Вії блимнули вгору і Люся побачила просто перед себе сірі глибокі очі. Вони такі теплі, такі ніжні, такі безпорадно заклопотані, що враз усе пішло обертом і тільки очі ті випромінюють тепло й сяйво і заливають ущерть її душу.

— Тобі недобре, Люсіку? — знову запитав Євген і його губи, як до вави:, бережно торкнулись її чола.

Хвиля тривожної радості схопила Люсю й понесла леготом.

— Что ты, родной! Мне так сейчас... — Люсині руки безвладно, розірваними перевеслами повисли десь за Євгеновими плечима, голова одкинулась назад і капелюшок поволі зсунувся на сукню, впав на землю.

Захлинаючись, шепотіла Люся: — Мне так сейчас хорошо! Так хорошо, Женя!..

На вулиці вже з'являлися де-не-де люди. Бруком заторохкотів селянський віз до базару, на ґанках прокидались нічні сторожі. Порский ранковий вітрець зачепив крилом їхні обличчя й шуснув далі вздовж улиці. З-за обрію сквапно поспішав до зеніту новий день. Коли вони спинились біля високої дощаної брами, Люся усміхнулась Євгенові: — Ну вот уже и дома. Я буду стучать, а ты иди... Нет, нет. Ты сейчас же иди! Я так хочу. — Вона сильно поцілувала його в губи і клямка лунко клацнула серед сонної вулиці.

Євген мляво подався пішоходом назад. Коли заскрипіли засуви й одчинилась хвіртка, Люся крикнула йому навздогін:

— Женя! Пусть будет так всеїда. Всегда — слышишь?..

Він обернувся на її поклик, але Люсі вже не було.

Вийшовши на площу, Євген спинився. Йти додому? Стукати в парадні двері й чекати, поки одчинить заспана Маланка, як тоді о Різдві? Ні, ні. Євген круто повернув ліворуч. Він піде., він піде до будинку гімназії. Хай ще раз подивиться на свою "aima mater", що її вчора покинув назавжди, хай ще раз він посидить трохи під тими старими ялинами, де сидів уперше дев'ять... літ тому, вступаючи до підготовчого класу.

Він жваво йшов площею, а просто перед ним на сході легко коливалась велетенська золота запона, припнута до блакитної бані безліччю тонкотканих вервечок. Ось-ось заграють світанкові мелодії флейти жайворонків, до них озвуться віолончелі міського парку, десь на полях разом зірвуться скрипки, вдарять тромбони, заляскотять мідяні тарілки — і запона впаде. Почнеться грандіозна містерія — зійде сонце. Улиці рідного повітового міста гостинно стелили під Євгеновими ногами порох. І чи не вперше Євген уважно придивлявся до знайомих мініатюрних квадратиків будинків, що досі не всі тут помічав, що довкола така сила недобаченого, нового, аж дивно — вирости в місті, ходити його вулицями безліч разів і, власне, не знати цього міста. Ось пошта. Через п'ять годин сюди прийде на посаду батько й буде розпікати за щось листонош і штемпельовика (чого він, справді, завжди неодмінно розпікає когось?), ось казначейство, земська управа і, нарешті, — гімназія. Ґрати низенького паркану, ялини, берест і двоповерхова кам'яниця. Вікна чорними пильними очима дивляться з-під червоної цегли, ніби думають. Тихо в гімназії. Останні учні вчора одержали атестати й роз'їхались на всі сторони. Сторож

Максим певно ще звечора позамикав старанно вікна й двері і тепер сопе в комірчині, що прибудована до кам'яниці ліворуч. Порожньо всюди. Але Євгенові здалось, що там, усередині, за цими темними глибокодумними вікнами конче хтось повинен стояти. Не може ж так бути, щоб завжди повна людей, гомінка й рухлива, як мурашник, гімназія так-таки й спорожніла! Євген підійшов до парадних шкляних дверей і задивився всередину. Кілька східців угору, вішалки, велике люстро, вчительська роздягальня й широкі дерев'яні сходи. Вони тепер

такі маленькі й сумирні, але якими ж монументальними й суворими видались вони йому колись, як уперше побачив їх "пріготовішкою"!..

Сходи, люстро і вішалки — все завмерло в мовчанці, все одгонило сумною пусткою, наче вмер хтось у домі. Прощайте сходи, прощайте вішалки, й ти, коридоре, де пустували ми дітваками і де схаменяв нас сивенький запальний наглядач "Цмоктєй"! Прощай, "Цмоктєю"! Вже не оповідатимеш ти нам на вільній лекції про Севастопольську кампанію і "освобождение крестьян"... Та й нікому вже взагалі не розповідатимеш, бо хто ж дозволить тобі верзти твої, симпатичні, зрештою, теревені тепер, коли...

Євген одірвався від скла і швидко пішов глянути на лівий мур. Там, високо вгорі, виписано крейдою, як дві скрижалі, дві колони прізвищ і над ними великими літерами:

ПЕРВЫЙ ВЫПУСК СВОБОДНОЙ РОССИИ 1917 ГОДА

Серед тих прізвищ четвертим стояло і його:

1. Алексеенко Степан.

2. Андрюшов Константин.

3. Антонюк Василий.

4. Барабашев Евгений.

Але дивна річ: коли Євген спроквола знизився очима до четвертого рядка, йому видалось його прізвище зовсім чужим і навіть якимось неприродним, немов його хтось штучно оце вигадав і навмисне поставив поміж усіма іншими, такими звичайними й натуральними. Євген ще довго вдивлявся в знайомі імена та прізвища товаришів, аж поки позаду, за садами, не вихопилось на поверхню неба сонце й

сліпучими блищиками весело заграло на гімназіальному мурі. Тоді він ще раз глянув на своє прізвище й повернув на вулицю.

II

Просвітянські збори затягайся допізна, а кінця ще не видно було. Немов президія втратила над зомореними людьми керівництво і зборами коверзує сліпа, нерозумна стихія. В просвітянській читальні повно людей, вони давно вже потомились, бо незручно сидіти на лавах кілька годин і в кімнаті накурено, наговорено, парко, але кінчити збори вони не могли. 1 ті справи, що здавались Євгенові цілком ясними і зрозумілими, збори ніяк не могли доладу обміркувати й прийти до одностайної думки. Тому доводилось переголосовувати те, що ухвалили, вертатись до розв'язаного, а стрілка на бляшаних просвітянських дзиґарях уже посувалась до дванадцятої.

Люся замахала перед лицем носовою хусточкою. її лице також упріло і від нього пашить.

— Ну и жарко ж здесь, Женя, — сказала пошепки до Євгена, але Євген не відповів їй. Та й що можна відповісти? Вона стомилась стояти з ним біля стінки, та їй і не цікаво тут зовсім. Воно, правда, слід би вже й додому йти, і чого вони затягують так довго збори! Справа ясна й проста — "Просвіта" хоче видавати свою газету. Прекрасно. Як назвати газету? Уже ж, кінець кінцем, ухвалили: "Своя Хата" Власне кажучи, не можна сказати, щоб ця назва когось задовольняла цілком, але щоб не поглиблювати безкінечних дебатів, збори пристали на неї. Гаразд, ще що? Треба обрати редактора або редакційну комісію. Ухвалили — редакційну комісію. Кого ж саме — до редакційної комісії? Мирового суддю Варенika, ветеринара Коваленка, голову "Просвіти" Марка Степановича Федорця, земського діловода Бондаренка, Нечи-пайгорода... Що таке? Марко Степанович одмовляється?

— Я, панове, до цієї роботи непридатний... Тут є освіченіші люди — студенти і взагалі, а мене прошу звільнити. Я вже буду по організаційним справам...

Ну, це вже нікуди не годиться: підводиться старий Коваленко і собі теж:

— У мене, панове, своєї мороки з кіньми понікуди та я вже й старий для такого діла, не втну, вибачайте, хай там уже молодші...

— Я тоже присоединяюсь к предыдущим — у меня, господа, служба да и семья большая, как там себе ни хотите... — це встав Вареник. Вареникові можна було б і уволити прохання (він взагалі якийсь непевний — говорить ще й досі російською мовою), але це дурниці, так ніколи не обереш редакційної комісії! Ніяких одмов-лянь! — Голосуємо! Хто за те, щоб вважати одмовлення недійсними? Всі! Значить, редакційна комісія газети "Своя Хата" состоїть із пана Федорця, пана Коваленка, пана Вареника, Нечипайгорода... хто там іще?

— Бондаренко!

— Ага — і пана Бондаренка.

Біля Коваленка сидів просвітянський бібліотекар Митрофан Григорович Перепічка. Над блискучою, як вишаруваною, лисиною здіймався з потилиці старою зужитою ватою попелястий пелех. Митрофан Григорович дістав з кишені носову хусточку й уважно витирав скельця окулярів. Його жодна кандидатура не задовольняла. Кожного разу, коли голова зборів називав чиєсь прізвище, Митрофан Григорович сердито бурчав, не боючись одверто висловитись. (Він старий україноф

— Та вибирайте ж хоч грамотних! Писарі газету писатимуть! Додумались!... — знову забурчав він і нахилився до своїх окулярів. Бондаренко боязко подивився на Митрофана Григоровича, сподіваючись іще клинів на свою адресу, та Перепічка, на щастя, замовк. Бондаренко легко зітхнув: Перепічці не заперечиш — він з самим Грінченком був знайомий!..

Із темного кутка вщерть переповненої хати несміливо хтось:

— Тут із Києва студент приїхав до нас, у нього брат в артистах у Садовського служить, може б він іще допоміг нам? Газета, воно, звісно...

Вся кімната:

— Просимо!

— Пропонуємо кооптувати його в редакційну комісію! Голова зборів схопився за олівця:

— Як прізвище?

— Дорошенко! Іван Дорошенко...

На передніх лавах поважні бородаті дядьки обернулись назад...

— А який він? Хай вийде насередину, щоб ми побачили.

З темного кутка моторно пробився наперед білявий, покрашений ластовинням студент у чорному френчі. Дві гасівки скупо освітили половину його негарного дрібното лиця. Студент штучно серйозний. Він перепросив манірно й одмовився, але його перебив дружній галас:

— Просимо! Просимо!

Перепічка засідлав носа окулярами й скептично виміряв Дорошенка. Кандидатура Дорошенка його теж не потішила, і він не втримався, щоб не сказати й тут своєї думки:

— Тепер і студенти пішли — шпаки, а не студенти! Голова зборів одірвався від паперу на столі:

— Так. Кооптовано до реакційної комісії пана Дорошенка, ще які справи?

З стільця, що коло президії, підвівся суддя Вареник.

— Я попрошу слова...

Голова зборів стомився. Він нетерпляче кидає Вареникові: "Будь ласка", але обличчя йому було вже роздратоване, похмурилося:

— Прошу, будь ласка, припиніть балачки, слово має пан Вареник.

Ну, це вже почалось. Євгена дратувало, як Вареник поволі, ніби підкрадаючись, щоб на когось одразу кинутись, устає, як він потирає свої завжди прілі руки й починає морочити. Ноги Євгенові зморились, стоячи, але це ще нічого, а ось — збоку Євгена стоїть Люся. В присмерку не видно гаразд її лиця, але Євген чує, як вона нудиться. І для чого, справді, було вести її! Все одно цим не проймеш. 1 як на те — такі неорганізовані і просто занудисті збори, що аж самого сором бере за "Просвіту" та її керівників. Але Люся терпляче стоїть, Вареникові слова її ніби трохи збудили. Євген нахилився до її вуха:

— Ти не зморилась, Люсенько/

— Да ничего уж, постою...

"Постою"? Хм... як це розуміти: Євген підозріло глянув на Люсю. Губи їй сплющились, силкуючись стримати позіхання. Євген ще раз досадливо подумав: і для чого було брати її сюди! Все одно ж!... Хіба вона стане українкою!... Він подумки безнадійно махнув рукою. Але в чому річ? Що за рух серед просвітян? Як, як?

Вареник сперся рукою об стіл президії і спокійнісінько, мов ретельно жував удома їжу, дбаючи за свій шлунок, казав далі:

— Так я считаю, господа, что вообще редакционная комиссия не нужна...

Голова зборів перебив:

— Вибачте, ми вже обрали редакційну комісію, прошу, будь ласка, не повертатись до того, що вже вирішили.

— Извиняюсь! Мне дали слово и я хочу им воспользоваться... Так вот, господа, — всякая редакция является по существу тиранией над свободной мыслью. Зачем нам редакция? Нам нужен, собственно говоря, только один секретарь, чтобы принять материал и отослать его в типографию.

Збоку, іронічно посміхаючись, заперечив студент Дорошенко:

— Ну то, положим, вибачте! А хто ж редагуватиме статті?

— Зачем же "редагувати"? — щиро здивувався Вареник. — Совершенно не нужно! Будем помещать все. Как Бог дал человеку написать, так и будем печатать...

З цим не погодився навіть і ветеринар Коваленко:

— Е, ні, так сміття багато напливе. Це вже не того... Вареника і це заперечення не збило, він твердо стояв

на своєму:

— Пусть! А мы для этого на последней странице устроим отдел критики: не понравилась вам статья, — пожалуйста критикуйте! Но зато ведь это будет настоящая свобода печати!

Це вже видалось усім занадто безглуздим. Збори зрушили з мовчанки і голова ніяк не міг закликати всіх до порядку. Коло Дорошенка кипів земський діловод Бондаренко:

— Цей Вареник просто, як навмисне, крутить завжди. Я певен, що він це свідомо провокує "Просвіту"!

— да, — згодився Дорошенко: — він, взагалі, у вас якийсь... таких треба стерегтись і, взагалі — подалі...

— Пропозиція пана Вареника одпадає! — сказав переможно, не голосуючи, голова зборів: — Ще які справи?

Проте Вареник не гамувався:

— Извиняюсь... Я вот еще хотел затронуть один вопрос — на каком, собственно, языке будет выходить наша газета?

Збори непорозуміло закліпали очима. Бондаренко не втерпів і висунув наперед:

— Ясно — на українській мові! А якої ж вам ще треба?... — презирливо скривив широкого рота і зашепотів голосно, щоб усі чули,

набік: — Пан Вареник; бачите, помилився: він переплутав "Просвіту" з "Обществом трезвости"...

В кімнаті засміялись: хто ж не знає, що Вареник завжди п'є зайву і його часто приносять додому трупом! Вареник образився. Рівно стрижена голова його на короткій м'ясистій шиї, як черепаха за панцир, влізла в накрохмалений білий комір і очі сердито забігали коло Бондаренка:

— Я попрошу не касаться личностей.. На украинском — это правильно, но на каком? Местном ли наречии, на языке Шевченко или же на галицийском?...

За столом президії кисло скривився ветеринар Коваленко:

— Титьки вже, будь ласка, без отої галиційської мови! Хай вона згорить їм, нічого не второпаєш!...

— Вот именно! — задоволено підказав Вареник: — я тоже так говорю. По-моему, нужно выдавать газету на местном наречии, тогда она будет популярна, будет иметь успех. Особенно среди крестьянства...

Євген рвучко підвів до президії руку:

— Я прошу слова!

— Слово має пан... Барабашев чи... Барабаш? —запнувся на хвилину голова.

Огрядні бороди дядьків коло столу — кілька голосів враз голосно підказали:

— Барабашев! Начальника пошти...

Голова зборів, жестикулюючи обома руками, виправдався:

— Я знаю, що — начальника, але я тільки не знав, як по-українському: Барабашев буде, либонь — Барабаш?..

— Так, так — Барабаш, — ніяково поспішив сказати Євген і зашарівся. Збори замовкли й обернулись у Євгенів бік. Збоку Люся прошепотіла на вухо:

— Зачем ты коверкаешь свою фамилию? Так хорошо было — Барабашев... — Від цього Євген зніяковів ще більше. Хотілось обернутись до Люсі й грубо відповісти. Одним словом, міщанство яке!..

Але збори вивалили на нього очі, і отам, коло президії, критично дивиться з-під лоба студент Дорошенко. Євген зовсім заплутався.

— Так я хотів сказати... Власне кажучи, панове, мене дивує... Так... Я не розумію, які можуть буїи розмови про мову! Ясно — що українською мовою буде газета. Українська мова, як і кожна, поділяється на народну й літературну. Книжки й газети завжди пишуть літературною мовою... В чому ж річ?

— Это, конечно, — да, но все-таки... — озвався був Вареник, але збори приглушили його:

— Конешно — українською!

— Та про що там сперечатись?!

В президії ветеринар Коваленко добродушно кивав Федорцеві на Євгена: — Він з характером, у батька пішов...

Євген почув це і стало знову соромно і неприємно, як хлопчикові.

— Я пропоную на почесного голову редакційної комісії обрати Галактіона Порфировича Коваленка! — вихопився густий Нечипайгородів бас і збори одностайно підтримали його:

— Просимо! Просимо! Будь ласка!...

Поки ветеринар Коваленко дякував зборам за шану, Бондаренко стиха пояснив Дорошенкові:

~ ...Інакше не можна було, бо, якби Коваленка не обрали на голову, — він образився б і все розстроїло" би...

— Але ж ви чули, як він — "талиційська мова"?

— Та це то так, але він у нас у городі авторитет: він же член міської Думи та й аматором давно вже виступає.

— Це, розуміється, має рацію, але все ж таки... —сумнівався й далі Дорошенко, та Бондаренко його заспокоїв: — Ми ж його тільки на почесного обрали. Почесний — це ж так тільки, про око...

Коли Коваленко вже заспокоївся і грузько опустив своє старече тіло на дзиґлика, голова зборів задзеленчав дзвіночком:

— Чи є які питання в "Біжучих справах"?

Збори замовкли на мить і стомлено переглянулись між собою, а потім одразу, як школярі перед кінцем останньої лекції, радісно й одностайно відповіли:

— Нема питань!

— Загальні збори зачинені...

Затріщали лави, заблимали лампи, кімната ожила й людська маса важко посунула до дверей.

— Уже кончилось? Пойдем? — зітхнула Люся й поклала свою руку на Євгенів лікоть.

— Так, ходім.

Євген уже був узяв Люсю під руку й ступив до дверей, коли раптом від президії хтось поспішно застукав по столу рукою. В дверях зчинилась товчія.

-Ну и толкаются же! — незадоволено промовила Люся, одходячи від дверей назад до кімнати, де вже порожніло і з відчиненого вікна повівав холодок.

— Пане Барабаш, прошу до Марка Степановича, тут є справа.

— Вибач, Люсю, я зараз!..

Назустріч Євгенові йшов Марко Степанович Фе-дорець, а за ним м'яко підходила якась пані в національному вбранні з великою, як у церкві, бляшаною кар-навкою.

— Тут, бачите, пане Барабаш, така річ: у Приймен-ків зараз весілля (дочку середульшу видають за Куперва-сова), там усі городські тузи... Так, знаєте, туди треба піти з карнавкою, гості саме напідпитку — промову хорошу — і я вас запевняю: рублів сто зберете на Національний фонд! Так ось — Катерина Михайлівна з карнавкою, а вас ми хочемо просити, значить, — промову... їй-бо, рублів сто зберете!

Євген завагався.

— Я, розуміється, нічого не маю дроти, але тут у мене... — він обернувся до Люсі, але Марко Степанович ухе збагнув...

— У вас панна? Воно, звісно, страшно додому самій, вже скоро перша година... Ну та це нічого — ми попросимо пана Бондаренка провести... Пане Бондаренко! Де ви?

З кутка кімнати, де він тихо розмовляв з Дорошенком і Нечипайгородом, знехотя вийшов Бондаренко й муруго подивився на Марка Степановича.

— Тут панну треба провести додому... Пан Барабаш, розумієте, йде оце до Прийменків з карнавкою, а ви вже, будь ласка, там...

Євген, ніби завинивши, ні в тих, ні в сих повернувся до Люсі:

— Ти мене вибач, Люсенько, я мушу зараз піти, а тебе проведе тут один...

— Если бы я знала, что ты и после собрания будешь занят, я давно бы сама пошла домой, — сказала незадо-волено й сердито сіпнула плечима. Євген удав, ніби не чув.

— Пане Бондаренку, прошу познайомитись, це... Людмила Євлампіївна Різниченко.

Бондаренко виставив сухо велику долоню й, хрипко кашлянувши, одрекомендувався:

— Петро Бондаренко. Дуже приємно...

Люся погордливо простягнула руку й мовчки вийшла з "Просвіти".

Євген похмуро дивився, як танула в темряві її постать, як Бондаренко пішов був праворуч Люсі, а потім спам'ятався й поспішно перебіг позад неї на лівий бік.

— Розсердилась! Пішла, навіть не прощавшись... Немов я справді їй "муж". Що за "кисейність"! І коли це з неї вивітриться, нарешті! Хіба в мене не можуть бути свої справи, і чого це неодмінно треба проводити додому?..

Було досадно, що з Люсею сталась якась німа, не-виговорена сварка і зовсім уже дратувало, що відкілясь з'явились якісь обов'язки до Люсі, що вона править свої вимоги і їх треба виконувати, що не Люся до нього припасовується, а він поступається перед її витребеньками. Ь ніколи не переробиш. Ех, Люся, Люся!... — Євген мляво обернувся, щоб покликати ту пані з карнавкою, але пані стояла вже позад нього і терпляче чекала.

— Вже готові? Підемо? — спитала вона і кивнула головою, посміхаючись.

Євген ішов понуро, як до в'язниці. Поруч нього ритмічно коливала огрядним торсом гладка пані в національному вбранні й поважно несла карнавку. Євгенова мовчанка видавалась їй напруженою і нервувала її. — Бурбон якийсь!..

Вона ледве потрапляла йти за ним і її слабке серце безладно стукало під оксамитовою корсеткою, пантели-чило дихання. Вона злісно глипала на нього і від ядухи почала задихатись. Від її поглядів Євгенові свербіла скроня і присутність пані дратувала його, як усвідомлена вже, але непоправна власна дурниця: і надав же мені чорт погодитись на цю комедію! Вчепилась мегера... Подумаєш: їй треба збирати гроші на Національний фонд! їй — кавалера треба й кортить на весіллі погуляти, а не — Національний фонд! Але, що це за одна на нашому повітовому

обрії? Ах, пригадав — це нотарева небога, так би мовити, "просвітянська" аристократія...

1 раптом якийсь сміхун-ґедзик ужалив Євгена в мозок: ану спинитись би, нахилитись до її вуха й враз громом: — Слухайте! Якого чорта вам треба від мене? Не на того наскочили. Знаєте, ідіть ви собі під три чорти!...

Перед Євгеном виразно до дрібниць постало отете-ріння й сором огрядної панії в корсетці, і йому стало страшенно весело. Сміх уже клекотів йому глибоко в грудях і, гляди, ось-ось вибухне назовні його нестримний потік.

Але нараз пані заговорила:

— Вибачте.. Ви трохи швидко йдете, я так не можу. Чекайте-но...

— Швидко? Перепрошую. Я буду тепер — потихеньку. Вибачте мені: вас можна під руку?

Пані погордливо виставила лікоть. Євгенові пальці одразу міцно охопили пухке тіло й поволі стиснулись. Пані не перечила. Євген почекав хвилину, а тоді щільно притулив її лікоть до свого боку. Пані наче дриґнула. Потім вона тихо одсунула набік карнавку з грудей, щоб не заважала, й кокетливо нахилила голову. — Еге-е, та вона зовсім свійська! Цікаво, яка вона з обличчя? — Євген крадькома подивився на її профіль і пані видалась йому зовсім не такою поганою, як думав був перше. — Вона чорнява... У неї, далебі, здається, римський ніс... Пані знову заговорила:

— Цей молодший Прийменко (ви знаєте його? Це брат молодої) страшенно щирий: він на другий же день революції в банку написав на векселі "лютий місяць". Касир, звичайно, не розуміє, не хоче такий вексель приймати, вимагає написати по-російськи, як і всі пишуть, але

Прийменко — ані-ні! Так і пішов ні з чим, але векселя по-російськи не написав. Там такий щирий, такий щирий, що аж-аж!..

Пані хлюпонула штучні трелі сміху й інтригуюче од-хилила набік голову: — А ви теж із таких, здається? Признайтесь? Молоді — завше гарячі...

Євген не слухав її. Йому саме спало на думку, — а що як простягнути б долоню до її грудей? Вони в неї пишні, і ій-бо ця жінка грішна, як.. — він подумав хвилину над порівнянням і додав у мислі — як Магдалина. Кинути б ці всякі карнавки й промови і танцювальним жевжиком позалицятись до пані. На зло тобі, Люсю, щоб ти наперед...

— Та ви мене зовсім не слухаєте?.. Оці мені ще мрійники! — сказала манірно і штучно набурмосилась.

— Ні, ні, як же! Я все чую. Ви сказали "молоді завше"... Пані не дала йому скінчити:

— А ось і Прийменки вже, ну мерщій! Вона жваво, як на її опасисту поставу, задріботіла підківками червоних сап'янців сходами на другий поверх, але на передостанній сходинці Євгенові довелося знову підхопити її за руку. Пані схопилась за поренчата 1 й уривчато важко дихала.

— Ах, це ще мені серце... Аби не серце, я б!... Тепер візьміть мене під руку й ходім, — прошепотіла змовни-цьки й інтимно нахилилась до Євгена.

З коритару2 крізь одчинені двері долітав хмільний весільний галас. В темному кутку коло вішалок хтось безнадійно стримував хлипання. Пані швидко, мовби на орчику, потягнула Євгена за руку до дальніх бічних дверей і нашвидку поправила зачіску.

— Ну, так ви там — свою промову, а потім обійдемо з карнавкою гостей.

Яка, власне, промова? 1 що туг можна казати? Залита світлом зала, безліч квітів, білі сукні, голі руки й плечі, чорні сурдути й фраки незвичайно замайоріли Євгенові в очах і він зовсім розгубився серед того святкового, бучного хаосу. Пані тягнула його кудись наперед повз гості, і Євген ішов покірно, слухняно, як школяр за вчителем на першій ялинці декламувати серед залі вірші.

Чорна оксамитова корсетка над картатою плахтою і веселка бинд на спині вбирали гостям очі. Вони притихли й цікаво стежили за чудернацькою парою. Пані зайшла аж у кінець залі й там, де розкинулись у глибоких фотелях літні поважні гості й батьки, а збоку, схрестивши ніжки, сиділа під караулом молодого щаслива молода, спинилась. Вона привітно усміхнулась на всі сторони й шепнула Євгенові на вухо:

— Це молоді. Говоріть.

Молода ніжилась у весільних радощах і поблажливо, як на "ряжених", дивилась на корсетку з карнавкою пани й нечищені Євгенові черевики. Обличчя молодого не виявляло прихильності. Він тупо дивився п'яними біля-сими очима й непорозуміло кліпав повіками. Євген спочатку зовсім був спантеличився, але потім оговтався трохи, і його слова голосно пролунали залею.

— Панове молоді! Я віншую вас (гості навколо метушливо затушкали між собою) з вашим святом і бажаю вам багато років щасливого життя на користь нашої України...

Євген одразу відчув, що почав зовсім не з того, що треба, що він говорить не те, ба навіть гірше — верзе якусь страшну несенітницю, але вороття вже не було. Багата блискуча зала замовкла й уважно слухає.

Молода соромливо спустила долі повіки й зашарілась, а молодий вивалив дегенератом лупаті банькі просто на Євгенового рота й сіро насупився. — Що я бахнув? — похопився Євген, — "ваші майбутні діти будуть уже синами вільної України"?.. — І йому стало жаско. Молодий не знав, як йому треба реагувати на ці слова, й похмуро мовчав. Тужна досада й сором охопили жаром Євгена і кров підступила під саме волосся. Він казав далі, не здаючи собі справи, тонучи, як між купинами, в трясовині випадкових, зовсім непотрібних слів, поки з потугами не натрапив, нарешті, на більш-менш щасливий кінець:

— Я закликаю вас, панове, в ім'я майбутнього молодих і майбутнього України пожертвувати на Український Національний фонд!

Гості з ґречності старанно поплескали, й пані виставила перед себе карнавку. Старий Прийменко перший сунув у вузеньку бляшану шийку десятку, а за ним за-міггіли п'ятірки, трійки, заторохтіли об денце срібні карбованці. Молодий добув з кишені коштовного гаманця з вензелями й велично кинув золотого червінця. Пані вдячно кивнула головою і м'яко попливла залею. За нею, як рокований, тупцяв Євген й удавав усмішку. Сором пік йому лице й очам нема куди глянути, нема де сховатись від цікавих насмішливих поглядів. Позад нього шепотіли гості: — Это Барабашев, сын начальника почты? Скажите пожалуйста, какой "щирый украинец!" Да где он научился так прекрасно по-украински?

Це долітало до Євгенових вух і штовхало його мерщій із залі. Коло дверей їм заступила дорогу стара При-йменчиха:

— Нет, уж мы вас так не пустим, пожалуйте к столу...

Пані, щедро розпліскуючи усмішки, мило почала одмовлятись, але підскочив молодший Прийменко і потягнув її до їдальні.

Євген закрутив головою, промимрив знову щось не до ладу і, мов по шкоді, не попрощавшись із господинею, стрімголов кинувся до сходів.

Стара Прийменчиха сплеснула від здивування руками, підійшла до поренчат і, ахнувши, стурбовано подивилась йому вслід. Він одразу ж перейшов на неосвітлену темну перію і прискорив ходу: ану як молодший Прийменко вискочить на вулицю й потягне назад до їдальні! З одчинених вікон долітали весільні вигуки й сміх, і це, як прокляття, гнало Євгена подалі від Прийменкового дому. Він проминув юрбу цікавих, що здаля заздрими очима дивились на весілля, й підозріло озирнувся. Упевнившись, що ніхто на нього не дивиться, Євген дався на волю почуття і бігма побіг навпростець. Нічний холодок обвівав йому спітніле обличчя, але всередині Євгенові пекло і краяло:

— "Майбутні ваші діти"... Та це ж просто нетактовно, непристойно, навіть вульгарно!.. — "Бажаю багато років життя на користь нашої України" Ай-яй-яй!... "Нашої України"! Та що їм до України — сестра ж При-йменків зовсім не українка, а той блазень, молодий, і поготів!... Що я набалакав, що я набалакав!... Це ж профанація говорити тим типам про Україну. Та навіть одна згадка при них — це знущання з національних ідей, з самого себе, це блюзнірство, "шутовство"!.. — "В ім'я майбутнього молодих пожертвуйте на Національний фонд" ... І це ти, Євгене, міг отаке ляпнути? Це ж жах!

Євген біг, уже задихаючись, але хотілось бігти ще дужче, забігти геть зовсім за місто, щоб ніколи не бачити ні Прийменків, ні їхніх гостей, ні Марка Степановича, ні тої нотаревої небоги, ні самого себе. Не вірилось, що ця безглузда сміховина могла статись саме з ним, що він сам, а не хто інший, верз оту страшну нісенітницю, здавалось, що стався такий скандал, після якого навряд чи ще можна буде спокійно жити в цьому місті. Але це таки був факт і усвідомлення його ощдної реальності та швидкий біг, що від нього поволі впадав він на силах, змушувало Євгена якось помиритись із тим, що сталось, і виправдатись.

На своїй вулиці він пішов уже повільно і знову, але тепер спокійніше вже, нанизував у пам'яті всі деталі. Він обмірковував їх усіма сторонами і тепер вони слухняно повертались перед його очима в інший бік і виглядали, як пустозорі невинні речі. — Говорив молодим про майбутніх

дітей, — так, правда, це міщанство, але ж і говорив він це міщанам!.. Закликав оті тупоголові пики офірувати на Національний фонд — ну і що ж тут кепського? І правильно! У нас нема української буржуазії і поміщиків — а де ж тоді й брати гроші, як не з таких сучих синів. Мета виправдовує всякі засоби!.. Євген скасував усі заперечення і йому стало ніби легше, тільки якась гіркота ще лежала грубим шаром у мозку і не давала цілком заспокоїтись. Все, що можна було обвинуватиш, вже виправдалось у Євгенових думках і все ж таки якийсь тягар незрозумілої, а проте відчутної провини лягав на його сумління, і сумління було, як запорошене, його треба ще добре чистити й одмивати. Ех, дістати б оце коня і мчати в безвість щодуху, заки не розвіється те все на чотири вітри!..

Він підійшов до свого дому й лунко застукав у двері. Маланка, як і завжди, одчинила не одразу. Вона прокинулась, встала не поспішаючи з свого тапчана, протерла заспані очі, почухала під сорочкою поперек, позіхнула і, шкутильгаючи спросонку на перележану ногу, ліньки почвалала через коритар і сінці до дверей на нетерплячі Євгенові стуки. Євгенові хотілось вилаятись — барбаєть-ся там цілу годину! Але, коли переступив поріг і побачив перед себе незграбну, заспану Маланчину постать, на нього раптом повіяло таким теплом ліжка й міцного спокійного сну, що аж спинилось дихання. Пристрасть зненацька вдарила в голову, потрясла всім тілом.

— Маланко!..

— А що таке? — відповіла насмішкувато і сласно.

— Маланко!

Він туг же, в сінцях, дико схопив її плечі і шарпонув до себе. Сонна млявість і насмішкувата пасивність Ма-ланки роздирали його жагу. Маланка важко поточилась на підлогу і, як і перше о Різдві, слухняно, з

безсоромним смішком, віддалась йому. На дворі десь далеко заспівали другі півні.

III

Бліде світло ледве пробивалось через зачинені віконниці до кімнати й кволими сірими смугами жевріло на стіні й підлозі. Євген ще міцно спав, коли в домі знялась метушня й галас. Він почув крізь сон стуки кількох ніг по паркету, а потім до знайомого материного голосу прилучився новий ріденький тенор. Євген розплющив очі й підвівся на ліжку. Що сталось? Хтось приїхав? Євген солодко позіхнув, витягнувся на ввесь зріст, спустив долі ноги й, мацаючи по підлозі п'ятами, заходився шукати нічні капці.

В коритарі заляпотіла босими ногами Маланка й постукала пальцем у двері:

— Панич Льоня, Леонід Петрович приїхали. Вставайте вже!..

Ага, Льоня з фронту приїхав! Ну, що ж — добре, гаразд. Маланка почекала за дверима ще трохи, подумала і стукнула щосили кулаком, аж луна пішла кімнатами: — Та вставайте ж... Сплять до півдня! — забурмотіла, відходячи до кухні.

Ця фамільярність і смішки в тоні муругих Маланчи-них слів одразу ж нагадали Євгенові вчорашнє і вкрай зіпсували настрій. — Це розплата за легкодухість і звичайнісіньку паничівську брутальну розбещеність, — тужно промовив до себе Євген і йому вже не хотілось ні одягатись, ні виходити до брата. Перед очима стояла насмішкувата, заяложена, блудна Маланка і криво посміхалась великими синюватими губами.

— А зарікався ж на Різдво, що цього більше ніколи, ніколи не буде! — гірко докорив самому собі Євген, і нараз йому стало лячно побачити Маланку і почути вдруге її голос за дверима. Він притьмом устав і почав

убиратись. Вискочив у спідній сорочці до коритару й хотів швидко вскочити до ванної кімнати, щоб не зустрітись бува з нею, та як на те з кухні, бережно несучи тацю з кавником і чашками, саме вийшла Маланка. Він мало не наскочив з розбігу на неї і його лікоть чиркнув Маланчине плече. Маланка боязко скрикнула й присіла на місці, але таці не випустила з рук.

— В чому річ? Кава перекинулась? Маланка шморгнула носом і вже посміхалась.

— "Кава"! Легше штовхайтесь, а то, глядіть, ще панича з мене витрусите...

Євген занімів і рвучко обернувся. Зеленаві Маланчи-ни очі безсоромно дивились йому в саму душу. Він рвонувся мерщій до ванної кімнати, закинув за петельку гачка й прикипів до дверей. Стало занадто тихо і тільки чути, як десь у тілі калатав живчик. Маланчиних ніг уже не чути, але жах, що охопив Євгена, все ще цупко тримав його в крижаних лещатах, немов і справді Маланка могла зараз вдертись до ванної кімнати й скинута тут немовля.

"Що за жарти! З якої речі! Чи ця брудна, вайлувата солдатка гадає, що після того їй тепер вільно все? Що за нахабство й цинізм!.."

Євген намагався розпекти себе, щоб викликати на Маланку гнів, а потім піти й серйозно попередити її, нагримати як слід, та це не давалось йому. Натомість він почув, як пекуча думка хлюпнула в мозок і заливає приском голову:

"А що, як вона й справді... вагітна? Що тоді?.."

Страшне, потворне запитання, на яке годі знайти відповідь, що одразу б розв'язала все і все зробила простим і ясним, пришпилило Євгена до холоднуватих дощок дверей. — Такі речі не лишаються

таємницею, чутки підуть по всьому місту, в кожному "пристойному" домі смакуватимуть тижнями й місяцями скандал... А — мама? А — Люся?..

І крізь безвихідну тугу Євгенові блимнув кволий промінь здивування: — Дивно: чому про Люсю згадав наостаннє? А втім, хіба не однаково! Все, все загрузне в одному смердючому багнищі, що від нього протопки підуть на все життя...

Євген вирячив очі і його безцільний, сліпий погляд мертво спинився на крані до ванни. З крана розмірено, як за секундною стрілкою годинника, спадали краплі й булькали на воді десь у ванні. Буль... будь... буль... буль...

Щось стукає? Ах, це кран, краплі. Він подивився на кран і подумав: — Це, мабуть, Льонька вже вмивався і не закрутив. Такий же розтяпа, як і був...

Євген нахилився і дбайливо закрутив кран. Краплі перестали падати й ванна кімната вщерть сповнилась сторожкою тишею. Він затамував подих й наслухав самого себе: тихо, чутно, як у грудях розгойдано калатає серце... Серце! — Ну і що ж тоді? Невже тоді залишається тільки кінець? — затаєно, боячись категоричної відповіді, запитав себе Євген. Але будь-який кінець одразу ж зник, проти нього повстала вся Євгенова молодість, і запитання, що міцно стиснуло на мить його думку, розсоталось само, тільки страшенно стало шкода самого себе: отак по-дурному змарнувати своє життя на самісінькому світанку його? Взяти чисте, хороше кохання до Люсі й кинути його в блуд, вгадувати в болото! 1 як ти міг це зробити? А надто після того, як Люся стала... як ти міг це зробити?!.

Хотілось жбурнута Маланці межи очі щось найдорожче, аби тільки вирвати ці гидкі згадки. Ну що? Що ти маєш, Євгене, — гроші, велосипед, одяг?... Ах, Євгене, яка наївність! Ти, брат, зовсім іще

далина, але шкідлива дитина. Ні — одірвати свою правицю, ногу й кинути навідліт. Н-на! Візьми! Тільки не будь... вагітною!

В коридорі зашаруділа довгою старомодною сукнею мати і спинилась біля дверей.

— Женичка! Что же ты не идешь? Ведь Леня приехал.

— Я зараз, мамочко, тільки вмиюсь, — озвався поспішно, ніби спійманий на злочині, й заходився вмиватись.

З-під крана полилась тілом свіжа холодна вода й тендітно залоскотала м'язи.

"І чого я, власне, хвилююсь передчасно, дурню! Ще ж нічого не відомо, і Маланка, без сумніву, бреше. Від Різдва минуло скільки? Січень, лютий, березень... п'ять з половиною місяців. Вже було б помітно... А вчора?.. Аг! Треба просто рішуче поговорити з нею й взагалі припинити це панібратство..."

У двері постукано.

— Там рушник дуже грязний, Євгеній Петрович. Ось вам новий.

Знову Маланка. Чорт! Це справжня фурія. А проте... Євген крутнув кран і висунувся з-за дверей. З мокрого волосся рясно закрапало на вичищену паркетну підлогу.

— Та беріть же шввдче, а то ввесь коридор заляпаєте! Євген, схилившись, висунувся з дверей ванної, але

біля рушника затримав руку. — Ну, розуміється ж, збрехала! Живіт звичайнісенький! Ну, там випнутий трохи, але він завжди ж у неї такий.

— Та беріть скоріше, а то впушу! — нетерпляче сказала Маланка і, не дожидаючись, сама втрутила йому в руку рушника.

— Слухай... (Євген похопився і додав "..тс"). Я прошу не валять дурака й кинути ці всякі...

— Я не "валяю", то тільки паничі — візьмуть та й повалять дуру... — Маланка заскалила рівний, як низка намиста, ряд зубів і захіхікала дрібним плотським смішком.

— Маланко! Я прошу вас...

— Пропала вже "Маланка"! — і вона зникла за дверима. 1 знову Євгена засвердлили неспокій і досада. ~ Просто пеня 3 якась, хоч з дому тікай!

На веранді вже пили чай. Леонід сидів поруч батька, а навпроти клопоталась мати. Вона похапцем, заклопотано, підсувала Леонідові вершки, масло, конфітуру, шинку, коржики, наче боялась, що він зараз знову поїде, а вона так і не встигає пригостити свого улюбленця Льонічку.

— Добридень, Льоню, — Євген порозпихав стільці й підійшов до брата. Раніш миршавий і недокрівний Леонід, якого вічно в чомусь купали, чимось мастили, поїли якимись мікстурами й порошками, тепер погрубішав і широкий шкіряний пас, напинаючись, уже стримував попереду барильце живота. Колись прищувате лице тепер рум'янилось стиглим яблуком і, задоволене, добродушно посміхалось. Євген завагався перед захисного кольору нараменниками і двома зірками підпоручника. Не хотілось цілуватись із братом. Міщанська традиція — конче лизатись!..

Леонід задзвенів острогами під столом і охайно підстрижені вуса колюче дріпонули Євгенові губи.

— Здравствуй, здравствуй, Женя! Да ты совсем уже молодцом!.. — розвів руками Леонід, розглядаючи Євгена з голови до ніг.

— Кончил гимназию? Теперь что же — по моим следам, на юридический? Хотя, впрочем, недолго будешь студентом в бирюльки играть — через годик пожалуйте в армию! — молодцювато поляскав Євгена по плечу Леонід і застукотів ложечкою в шклянці. Євгенові не подобався новий Леонід. Не подобалось, що він, старший тільки на три роки від нього, а говорить зверхньо, поблажливо, як із хлопчиком, не подобалась його офіцерська молодцю-ватість, було неприємно навіть, що Леонід став такий гладкий, здоровий. 1 Євгенові не було чого сказати братові на привітання.

— Це добре, Льоню, що ти приїхав... Надовго? — тихо спитав, аби щось промовити.

— Э, да ты, я вижу, братец, заядлый малоросс! — вигукнув по-приятельському Леонід, пораючись коло бутерброда. Євген похмурився.

— По-перше — не "малорос", а потім — чому ж "заядлий"?

— Ну вот тебе и раз! — голосно зареготав Леонід. — Сам же себя выдаешь: я только спросил, а ты уж обиделся. У нас в полку тоже уже началось, несколько человек там есть... Спрашивают меня: "Вы украинец?" — я отвечаю: "Собственно говоря, — да, я малоросс, но для меня не существует розни". — Ужасно обиделись...

— Идиоты! — буркнув батько і попросив налити йому ще одну склянку, тільки, будь ласка, — міцнішого, а то завжди наллють такого блідого, що аж пити гидко.

Батькова репліка підбадьорила Леоніда:

— Вообще, все они какие-то странные... Недавно вот был случай: говорю я прапорщику Шуре-Буре (из нашей дивизии, артиллерист, тоже из украинцев): — Ну, хорошо, а вот скажите, как будет по-украински "среднее образование"? Молчит, удивлен. — А как: "сумма предыдущих равна сумме последующих"?.. — Вот видите, сказал я ему: я не украинец, а знаю: "Загальна освіта", "Купа попередників рівняється купі позадників". Какой же из вас украинец... Прапорщик ужасно смутился. — Подучите, подучите грамматику Грушевского! — пожучил его хорошенько...

Леонід знову зареготав і лукаво підморгнув Євгенові: — Все вы украинцы такие!..

— Недотепно ти, Льоню, сказав, просто — глупо... І потім, ніякої граматики Грушевського нема!

— Как так "нема"? — здивувався Леонід, навіть бутерброд на стіл поклав: — Грушевский у них — главный, он и историю выдумал, и грамматики всякие, это ты, дружок, не знаешь еще! Нет, я его поделом отбрил, это совсем не глупо, — обернувся запитливо до батька Леонід і хотів ще доводити, але батько перебив:

— Глупо, Евгений, образованному человеку коверкать литературный язык и зачитываться всякими бреднями, которые пишут для дурачья разные проходимцы. Да! — повчально вичитав старий Барабашев, сьорбнув чаю й уставився сірими, каламутними очима в Євгена.

Передчуваючи грозу, мати захвилювалась:

— Женичка, ты поешь сначала, а потом уже о политике будете...

Євген подивився батькові в вічі, напружився, ворухнув губами, але стримався. Сів до столу, взяв ложечку й простягнув руку:

— Присунь, будь ласка, Льоня, цукру.

— Что такое?.. "Цукру*? Der Zucker? Это же, Женя, будет по-немецки, мужики говорят у нас "сахарь", — посміхнувся непорозуміло Леонід і важко загребнув долонею цукорницю.

— Ивана корчит из себя. Терпеть не могу этого! — сердито процидів батько й спересердя дзвінко одсунув від себе склянку.

Євген зблід на виду й рвучко встав з-за столу:

— Я можу не "утруждать терпение".

— Но ведь ты же ничего не ел, Женичка! — заметушилась мати, — покушай, а тогда пойдешь.

— Дякую, мамо, я не хочу, — промимрив, не обернувшись, і швидко подався до дверей.

— Евгений! — крикнув батько, але Євгенові кроки вже затихали в залі.

— Набил себе мальчишка в голову глупостей и воображает! — забурмотів старий Барабашев і закрився шпальтами "Кіевлянина".

В своїй кімнаті Євген кинувся до столу й стиснув долонями голову.

— Ні, ні, так далі не можна! Треба неодмінно вийти —з цього йолопського становища. Так, так: треба просто

виїхати з дому. Виїхати, не оглядаючись. їсти його хліб, користуватись його помешканням, це принижує мене, поневолює й

обертає на пасивну, нікудишню ганчірку. І яке він має право? Що з того, що він батько мені! Він зовсім мені чужий, він...

Євген уявив собі батькову постать — бочку з кавуном угорі й двома карачкуватими чураками знизу — й гірко посміхнувся: "Бардадим"! Яке воно влучне, це вуличне прозвище йому! 1 це мій батько... "Бардадим" — мій батько! Яке прикре непорозуміння...

Євген дістав із шухляди папір з конвертом, і перо, як на ріллі, дрібно застрибало поміж кривульками літер.

Любий Володю! Мої особисті обставини склалися так, що я неодмінно мушу знайти собі якісь лекції, щоб за літо підробити трохи на університет. Ти колись казав мені, що у вас на цукроварні завокди є потреба в репетиторах, отже, чи не порекомендував би ти тепер мене? Буду тобі вельми вдячний. Нетерпляче чекаю на твого листа.

До кімнати нечутно ввійшла мати. Ь довга старомодна сукня тихо зашаруділа шлейфом і те шарудіння, як і завжди, внесло в Євгенову кімнату теплу тишу, затишок і заспокоєння. Мати підійшла до столу і звичним рухом, як маленького, погладила Євгена по голові. Євген стрепенувся, одкинув на спинку крісла голову й млосно заплющив очі. Материна рука знову ніжно погладила волосся і спинилась на щолопку 4. Але в темних ямах заплющених очей перед Євгеном нараз постав разючий контраст: мама, ніжна, сумна, полохлива мама і " Барда-дим". Поважний, грузький, завжди сердитий і грубий. Мати журно, з ледве помітною тінню докору, мовила:

— Зачем же ты, Женичка, — так? Папу оскорбил, да и с Леней?...

— Ну, не можу ж я, мамо, ввесь час терпіти, коли вони паплюжать найдорожче мені. Розумієш — просто в душу плюють...

Шла Миколаївна Барабашева не зрозуміла того, що сказав їй син. Вона чула тільки, що сталось щось із її сином, щось перевернулось за останній час у ньому, і цей похмурий, роздратований юнак — то щось інше від Жені. Ніби хтось узяв йому нутро й підмінив. Немов він тяжко захворів. Що скоїлось із сином? Це питання постає перед нею кожного разу^ коли вона дивиться на сина, але вона нічого не може пояснити й нічим зарадити. Через те було тоскно й боляче. Ніла Миколаївна добула носову хусточку й затулила верхню губу. Син жестикулював руками й перед нею на столі й підвіконні розсипались камінцями його дивні, малозрозумілі, гнівні слова, а в грудях їй громадився навісний біль, стискував спазмами горло, щемив очі й підіймався вгору, як кип'ячене молоко: не доглянь секунду — він і переллється через край непроханою сльозою.

Євген глянув на матір і досадно одвернувся:

— Ну, ось ти вже й плакати, мамо! Ну, для чого!.. Себе тільки нервуєш і мене теж...

— Нет, нет, Женичка, — похапцем одсмикнула від лиця руку з хусточкою і навіть посміхнулась, — это у меня насморк...

Євген порожнім поглядом повис на рясному зеленому гіллі за вікном у садку. Ніла Миколаївна пучками

пальців обіперлась об спинку крісла й пестила очима синову голову. — Ах, діти, діти! Яка мука вас денно й нічно доглядати, турбуватись кожної хвилини, роками старанно виховувати, щоб потім одного дня побачити, як усі твої зусилля, всі твої змагання, всі твої сподівання, все пішло за водою;..

Вона дбайливо викохувала своїх трьох синів, вона з однаковою любов'ю, з однаковою увагою застосовувала до кожного з них вичитані з книжок та журналів методи виховання. їй хотілось їм трьом передати

своє добре серце й тиху, сумирну вдачу. Вона в кожному хотіла побачити саму себе, бодай хоч частину себе, хоч одну якусь рисочку. Але підростали сини і, підростаючи, мінялись їхні обличчя, їхні вдачі, їхні нахили. Як навмисне, вони виросли не подібні ні на неї, ні на Петра Олексійовича, ані один на одного. І тільки зелений офіцерський однострій зрівняв уже десь у шанцях, на фронті, старшого Жоржа й середульшого Льоню. Прийде час (недалеко вже...) і він зрівняє в юнкерській школі і Женю. Тоді Ніла Миколаївна залишиться зовсім одна, зовсім самотня, як у перший рік шлюбу, коли з намови бідних батьків, стомлена й байдужа, вона пішла за Петра Олексійович*... А втім хіба тепер вона не самотня? Два сини вже вилетіли назовсім з рідного гнізда. Навіть коли — дасть милосердний Бог — їх не одніме в неї та проклята страшна війна, однаково: їх забрало вже до себе безкрає, галасливе життя, що його безугавні, грізні хвилі б'ють за стінами власного дому й майже містично лякають Нілу Миколаївну. Залишився ще Женя, що з його народженням згасла, як коротке дощовите літо, її молодість і зайшла рання осінь. 1 ось одного дня трапилась метаморфоза: ні з того, ні з сього він заговорив до неї по-ма-лоросійськи. Вона нічого не сказала йому на те, тільки ніяк не могла збагнути: Женя, її Женя, і — грубі, вульгарні, мужицькі слова! Як на базарі. Відкіля йому запало це? Де він їх міг схопити? Він, що його так ретельно ввесь час берегли від лихого впливу вуличних хлоп-чисьок, що зроду не був не тільки що на селі, але й на міському базарі, що був добрим учнем і без репетитора переходив з класу до класу. Хай би це захоплення якоюсь фантастичною Україною тралилось, коли він був

ще підлітком, коли вбирався в гусяче пір'я й нишком біг до альтанки в садку на нараду "індіанських ватажків" — це було б іще зрозуміло, це було б дитяча розвага, діти люблять фантазувати, але тепер, коли саме скінчив гімназію, — цього, справді, ніяк не можна збагнути.

Ніла Миколаївна любовно обвела очима мужні обриси Євгенової шиї. Він зовсім, зовсім уже дорослий...

Аби якось розрядити в собі терпку образу й безвихідне, тягуче роздратування, Євген без діла переставляв на столі книжки. Його мучило, що він ні за що, власне, завдав матері болю, що їй тяжко зараз і то зовсім не нежить був у неї, а сльози. Він хотів пригадати, чим саме засмутив її, але не міг пригадати, і це ще більше дратувало і шарпало всередині. Він почував за своєю спиною материну постать у чорному, чув, як вона дивиться на нього, навіть здається чути, як потихеньку шелестять її невеселі думки, і раптом йому стало невимовно шкода високої, сивуватої вже, але ще стрункої і гарної мами в довгій старомодній сукні. Треба розвіяти цю мовчанку, що тужно мжичить у кімнаті, і якось розважити мамуню. Він одсунув крісло й обернувся до матері. Мати стояла за кріслом, не ворухнувшись, і дивилась на нього. Бліда усмішка кволо заграла назустріч йому на її печальному лиці і від неї повіяло на Євгена таким теплом, такою ніжністю, такою любов'ю, що хотілось ударити себе щосили, — як посмів ти хоч на одну йоту завдати болю цій прекрасній, любій мамуні!

Євген кинувся до її руки й притиснув до губів.

— Мамочко!.. Мамуню моя, я зовсім тебе не хотів...

— Ну что ты, что ты Женичка! Я — ничего... я понимаю, что тебе это нравится, не возражаю... Я даже сказала Меланье вышить тебе малороссийскую сорочку, ведь ты же любишь это...

— Ні, ні, не треба сорочки, мамочко! Ні в якому разі!!. Ти скажи їй, щоб вона не вишивала — збентежено заговорив Євген і благаюче подивився знизу на матір.

— Почему же не нужно? Пусть шьет, ей это ничего, я же заплачу ей отдельно за работу.

— Ні, мамочко, я прошу тебе, не треба! Чуєш?..

— Ну полно уж, хорошо... Странный ты какой-то, Женичка...

Євген, мов по небезпеці, легко зітхнув. Ніла Миколаївна обійняла його голову й поцілувала в каштанове покошлане волосся. Все ж таки він найчушший син, — подумала Ніла Миколаївна і присок любові крапонув їй на серце, запік. — Ты не уходи, Женичка, я сюда принесу тебе завтрак, ты же еще ничего не ел, — сказала, похопившись, і швидко зашаруділа подолом сукні з кімнати.

IV

Односив до просвітянської бібліотеки прочитаного Винниченка. 1 раптом, не доходячи яких двадцяти кроків, зустрів Люсю. Євгенові спочатку захотілось обминути її, звернути б у провулок якийсь чи що. Ну як тепер подивитись їй у вічі? Перепрошати за те йолопське весілля в Прийменків, за "Просвіту"? Виправдуватись, коли, власне, нема самої вини?..

Але насмішкуватий, єхидний голос усередині зненацька нагадав Євгенові:

— А Маланка? Забув?..

І тоді ще більше хотілось уникнути Люсі. Хай колись, коли все це загоїться, вкриється забуттям, він прийде до Люсі і скаже їй усе. Але тільки не зараз. Тоді він скаже їй одверто: дивись, який я гидкий. Коли можеш — прости і забудь, а не можеш, тоді... Проте збочувати кудись із пішоходу було вже запізно. Просто до нього йшла звільна Люся й тихо посміхалась. Ах, ця печальна Люсина усмішка й ці тужні зморені очі! В їх карому смутку такий глибокий безпорадний біль і така ніжність, що після них уже нема й не може бути на всьому світі таких других очей, такої другої прекрасної Люсі.

— Я скучила за тобою, Женя, почему ты не приходил в эти дни? Я два дни выходила, но тебя не было...

Сказала це просто й звичайно, ніби нічого між ними не сталось, не було жодної прикрости. Вона взяла Євгенову руку й затримала в своїх долонях. 1 очі знову тужно подивились на Євгена, глянули в саму душу.

Люба! Вона виходила два дні, вона стужилась!.. Лю-сенько, мила...

Хотілось упасти перед нею навколішки й крикнути: "Ти занадто прекрасна і я не вартий тебе! Ти чиста, а я брудний... Я не маю права тебе любити, Люсю...".

— Ты идешь куца-то? — Вона торкнулась пучками книжок і помацала грубішу: — Ты книги несешь? Можна с тобой?

Євген зніяковів і заметушився:

— Ну, розуміється, Люсенько! Я дуже радий: я туди тільки на хвилину... Це в "Просвіту"...

— Ну, гарно! Идем...

Євген здивовано глянув на Люсю. Це "гарно", це чи не перше українське слово, що його напружено й непевно вимовила Люся, внесло чомусь Євгенові незрозумілий дисонанс. Від нього повіяло чимось штучним і несерйозним. Люся скорчила благальну гримаску, й дужки брів звелись, як натягнуті тетивки:

— Правильно я сказала? Ах, "добре" — нужно!... Я, может быть, и начала бы говорить по-украински (ведь я все книги, которые ты давал мне, со словарем прочитала), но, понимаешь ли, меня вот что останавливает: ведь как-то странно сказать, например, вдруг "дякую"; все время говорила "мерси", "спасибо" и вдруг — "дякую". Что-то есть в

этом искусственное, неискреннее. Я скорее скажу "спасибі", чем "дякую".

— Так ти й починай із "спасибі", а закінчиш "дякую".

— Я попробую, — сказала вже не жартівливо, а задумливо і раптом низько схилила голову. Коли підійшли вони до просвітянського ґанку, Люся стрепенулась і хитнула головою:

— Может быть, конечно, из этого что-нибудь и выйдет, но ведь это трудно; это нужно всего человека изломать и лепить сызнова... Это очень трудно...

В бібліотеці за столом сидів Митрофан Григорович Перепічка — порався коло свого зшитка. Окуляри злізли йому на середину носа й він дивився понад їхні скельця. Його худезна рука висувалась з тороків зужитого піджака, коли він поважно, мов чинив якесь таїнство, вмокав у каламарі перо й бережно ніс його до зшитка, боячись капнути на папір пляму.

Коло вікна, де старанно розкладено нові журнали й газети, жартував із панночками діловод Бондаренко. Він розповідав їм анекдоти й першим же реготав із своїх дотепів. Його голосний, селянській регіт вибухав раз за разом і розсипався грохотами по кімнаті. Це нервувало Перепічку й заважало йому працювати. Перепічка кахикав, смикався на стільці, знімав окуляри й протирав їх хусткою, але все дарма. Бондаренко уподобав між панночками чорняву і її соромливі рожаїсті усмішки заохочували його оповідати й реготати далі.

Євген підніс до Перепічки книжки саме в ту мить, коли Перепічка кинув уже зовсім писати й уставився сердитими очима в Бондаренка.

— Прийміть, будь ласка, від мене Винниченка, — простягнув Євген книжки, але Перепічка не ворухнувся.

Почувши новий голос у бібліотеці, Бондаренко замовк і обернувся. Тоді Перепічка перехилився через стіл і тикнув до нього вказівцем:

— Паничу! Чуєте — паничу!.. Бондаренко непорозуміло закліпав повіками.

Це ви до мене?

— Еге ж, до вас. Утріть же соплі! — досадливо кинув йому Перепічка й визирнув з-під окулярів. Бондаренко мимохіть схопився пальцями за верхню тубу й поліз до кишені по хустку. Панночки зніяковіли й потупили долу очі.

— Та утріть же: вище! — ще раз забурчав Перепічка й знову спустився в свого стільця писати в зошиті. Червоний, розгублений Бондаренко старанно шмарував хусточкою свого носа, але там нічого не було. Перепічка, безперечно, просто поглузував. Панночки вже оговтались і стиха пересміхувались. Знищений Бондаренко скривджено глянув на Перепічку.

— Що за жарти — не розумію!.. — набурмосив губи й стенув плечима. Проте встрявати у сварку з Перепічкою не одважився. Перепічка взяв у Євгена книжки й педантично роздивлявся, чи не попсовано їх де.

Люся підвелась навшпиньки й прошепотіла Євгенові на вухо:

— Какой ужасно грубый и злой этот старикашка!...

З сусідньої кімнати вискочив до читальні заклопотаний голова Марко Степанович Федорець. Він, як звичайно, забув удома сірники й шукав десь прикурити. На порозі він ще раз марно полапав по кишенях. Нема.

— Панове, у кого тут горить? А, пане Бара... — Марко Степанович захлинувся й закашлявся.

Перепічка пильно подивився, як тряслися Маркові Степановичу груди, а тоді докірливо забурмотів:

— Ото все через те, що курите! Треба кинути к бісовому батькові оте смердюче зілля. Понакурюють так, що аж дихати нема чим!.. Учора он прийшов до мене Галак-тіон Порфирович; раніш було глянеш на нього, а там лице таке ж червоне, таке ж червоне, що приторкни туди кизяка, так кизяк так і пчиркне! А тепер дивлюсь — зелений, як листя, ще й бухикає. — Курите? — питаю. Курю, — каже. — А ну покажіть мені пельку, — говорю. Як глянув я туди, а там сажі тієї, як у комині!.. Ото і вам так буде, — повчально закінчив Перепічка свою тираду й узявся записувати книжки.

Марка Степановича не пройняли Перепіччині слова.

— Один раз мати на світ породила, один раз і вмирати! — Маханув по-молодецькому рукою і запихкав цигаркою. Потім подумав мить, стукнув себе по лобі й пригадав:

— Да, чуть було не забув! Ідіть же, Митрофане Григоровичу, на нараду, там уже ж почали. До речі, і пан Барабаш тут. Зайдіть на хвилину, допоможіть, — узяв Євгена за руку й потягнув до дверей. Євген завагався й уперся:

— Я... зараз не маю часу. Вибачте. Марко Степанович замахав руками:

— І слухати не хочу! На одну хвилину тільки! Тут дуже екстренне діло, бачите.

— Почему же ты не хочешь, Женя? — здивувалась Люся. — Пойдем... А мне можно с вами? — нерішуче спитала Марка Степановича й винувато посміхнулась. Руки, голова й тулуб Маркові Степановичу заворушились, як вітряк під негоду:

— Розуміється! Про що тут питати! Будь ласка! Дуже раді! Прошу!..

В сусідній кімнаті засідала просвітянська рада й кооптовані. На непокритому столі лежав якийсь зібганий папірець із штампом і печаткою, далі, коло ветеринара Коваленка, — відро з водою й полив'яна ринка. Нарада нещодавно розпочалась і через те води у відрі повно й на столі не набурено, сухо. На темній пофарбованій лутці тихо згасало останнє проміння дня. Нарада сиділа поважно, в задумі. Марко Степанович оживив її своїм швидким, бадьорим голосом:

— Панове, дозвольте я трохи поінформую прийшовших товаришів?..

Нарада погодливо озвалась своїм улюбленим "будь ласка".

— Так справа, бачите, ось яка: під Ригою на фронті сформувався український полк імені "Спасіння України". Полк состоїть головним чином із солдат нашого повіту. Так ось вони прислали до "Просвіти" листа з проханням, щоб ми їм справили прапора з нашою місцевою чудотворною іконою... Отут вони й пишуть... — Марко Степанович узяв бережно папірця й урочисто прочитав: "...З цим прапором ми підемо хоч на край світу за нашу Неньку-Україну!.." — Марко Степанович шанобливо, як дорогоцінний скарб, поклав папірця на стіл і звернувся до наради: — Так ось, панове, що будемо робити?

Першим озвався соборний співак-бас Покотило:

— Треба, конешно, ублаготворити...

Нарада пристала: звісно, треба зробити прапора. Це буде моральна підтримка, зв'язок і взагалі. От тільки біда, що коштів у "Просвіти" зараз немає. Не можна ж із "Національного фонду" брати: то до Києва, Центральній Раді. Марко Степанович зневажливо махнув рукою: кошти? Єрунда! На таке діло він сам збере кошти. Важко зібрати тепер? Як на те вже пішло — він сам віддасть свої власні кошти, а "Просвіта" таки справить прапора! Прапор неодмінно мусить бути! Як ви гадаєте, пане Ба-рабаш?.. — знічев'я обернувся він чогось просто до Євгена, і це раптове запитання трохи спантеличило його. Люся примружила очі й пильно подивилась на Євгена.

— Прапор? Я думаю, що прапор обов'язково треба зробити...

— Ну, безперечно ж! — схопився Марко Степанович, ніби тільки від Євгенових слів і залежало бути чи не бута прапорові. — Обов'язково треба зробити!

До кімнати увійшов з бухгалтерською книжкою під пахвою Перепічка, а за ним навшпиньки суддя Вареник. Перепічка став і кинув понад окулярами незадоволений погляд ~ коло столу не було вже де сісти?

— Позаймали всі місця! — забурчав він під ніс і пішов до стінки. До нього притулився двійнею Вареник.

Ну, діло вже ясне. Прапора вишиють ряснянські черниці, їм замовити — так вони постараються. Ратище буде кленове, пофарбоване жовтою фарбою, а на ньому вгорі блакитний архангел Михайло. З архангелом було б дуже ефектно!.. Архангел дорого коштуватиме? Ну, добре — хай тоді буде хрест. Е ні, — хрест був на російських знаменах, краще тоді вже щось вроді булави. Позолоченої булави. Без шпичаків, — кажете? Гаразд: угорі буде кругла, шліфована булава. Тепер — полотнище. Розуміється, шовкове. Одне поле — жовто-блакитне, а друге — зелене. На зеленому полі — чудотворна Божа Мати і вгорі коло неї напис: "Хай

сохранить вас Божа Мати", а внизу: "Українському полку Спасіння України від "Просвіти".

Ветеринар Коваленко слушно зауважив:

— Треба ж написати, від якої "Просвіти": повіт і губернію.

— Звичайно, звичайно! — поспішив погодитись Марко Степанович, щоб скоріше вести діло далі, та тут зненацька озвався від стіни Перепічка, і вся нарада обернулась до нього.

— Це все нікуди не годиться! — категорично заявив Перепічка.

— Насамперед, якщо солдати цього полку з Харко-вщини, тоді — правильно, треба назвати — "український полк", а як із Полтавщини чи Київщини, то це вже буде не "український полк", а "малоросійський". От Сковорода — він так і говорив — сестра Україна і мати Малоросія. Україна — це тільки Харковщина, Полтавщина звалась гетьманщиною, а...

— Совершенно вєрно! — підхопив Вареник і чорні сливи очей заблистіли йому, заграли наливкою на сонці.

Нарада незадоволено зашаруділа: якщо Мигрофан Григорович має якісь там свої химерні теорії, то він може залишати їх при собі, а не виносити на люди.

Студент Дорошенко обурювався сусідові:

— Це ж скандал! Це компрометує всіх нас! Якщо цього малороса й далі триматимуть, я нихожу з "Просвіти"!

Заходило на велику сварку.

Марко Степанович намагався був схаменити Перепічку, але з того нічого не вийшло. Перепічка, не зважаючи ані на що, вів своєї далі:

— А потім, що воно за жовто-голубе поле? Та ще й говорять — "блакитне"! Де ви чули, щоб дядько наш казав — "блакитне"!.. У козаків знамено було біле, а на ньому хрест і полумісяць, о! А то повигадували тепер усякі жовто-голубі та червоні флаги! Червоний цвіт у козаків — то був траур, трупи покривали червоною китайкою, а не флаги робили. Це все галичани оті повигадували!..

— Це справжній реакціонер! — голосно вигукнув Дорошенко. Маркові Степановичу теж урвався вже терпець слухати, як Перепічка верзе теревені. Він узяв у руки полив'яну покришку, зібрався з духом і застукотів нею по столу.

~ Митрофане Григоровичу! Ми вас вислухали, а тепер слухайте й ви нас! І, будь ласка, не перебаранчайте вже!..

Перепічка, бурмочучи, огризнувся й замовк.

Справа з прапором захопила Євгена і він на якийсь час забув навіть про Люсю.

Цей далекий козачий поклик, що його тіні-слова застигли в зібганому папірці з печаткою, лоскочуть душу й спиною пробігають дрижаки. Ах, ці нікчемні Перепічки, Коваленки, Дорошенки та й сам Марко Степанович Фе-дорець! Для чого вони мусолять справу та й для чого вони взагалі, коли десь там на розламаних фронтах від Балтики до Чорного моря лізуть шанцями з історії, з небуття воскреслі козаки!

І тоді захотілось Євгенові зробити щось надзвичайне для цих козаків, щось таке велике, як та казкова сила, що не знати як росте, міцніє й промовляє з далекого бою.

Марко Степанович приборкав Перепічку й тепер сміливо вивершував діло до кінця.

— Значить, ніхто не перечить, щоб було зелене і жовто-блакитне поле?.. Добре! Тепер — який же напис буде на жовто-блакитному? Ну, посередині можна — хреста, але ж до нього необхідно якихось слів. Хотілось би, знаєте, чогось такого бадьорого, з пісні якої, чи що. От хоч би й цієї:

Слава нашим козаченькам, Нехай ворог гине!

Бас-співак Покотило загудів край столу:

— Бажано було б чогось більш національного...

— Я пропоную, — встав Дорошенко, — просто написати: "Ще не вмерла Україна і слава, і воля!.."

Люся напружено слухала. Підборіддя їй подалось наперед і очі перебігають з одного промовця на другого. Впиваються гостро. Мов обнюхує вона їх. Дорошенкова пропозиція її збурила. Вона схопила під столом Євгено-ву руку й голосно прошепотіла:

— Это же глупо: быть уверенным, что Украина живет, а на знамени писать "Ще не вмерла"!.. Где же логика?

Євгенові щоки пашіли. В голові кружляли соколами якісь поривчасті думки, але ніяк не вхопиш їх, щоб обернути в слово. І ці всі пропозиції ні к чорту! Такий "малоросійський" куліш заварили! На прапорі зовсім не те треба написати. Ну зовсім не те"..

Він підвівся й простягнув до Марка Степановича руку:

— Прошу. Я пропоную такий напис...

Нарада замовкла й наструнчилась. Навіть у кінці кімнати, в кутку, блиснув окулярами Перепічка і сидить тихо, не бурмоче. А в далині, в присмерку, там, за сотнями верст іде на край світу за Україну козацький полк... Чота за чотою, сотня за сотнею, курінями — полк! Полк!

Євген написав би так: "В знам'я побіди життя над смертю — вперед за вільну Україну!"

Люся не втрималась і стиснула Євгенову руку:

— Прекрасно! Как ты хорошо это придумал, Женя!

Євген почервонів і поспішив сісти. Те, що всі на нього дивилися й Люся так недоречно голосно висловила своє захоплення — засоромило його. Той захват, що хвилину тому підніс його у фантастику й штовхнув виступити з пропозицією, вже зник, розлетівся піском і тепер здавалось, що ляпнув якусь страшенну дурницю, що пропозиція його кумедна, просто анекдотична, і ось зараз виступить студент Дорошенко й почне глузувати.

Проте Євгенові слова вразили нараду. Щось заговорив Коваленко, кивав бородою соборний бас, а Марко Степанович Федорець аж стукнув себе по лобі:

— Ідея! Чудовий напис! Дозвольте я запишу. Значить — як? "В знам'я побіди життя над смертю..." Ловко придумали! Просто, як у рифму!..

Щось хотів був заперечувати ще Дорошенко, але лави вже зарипіли, Марко Степанович вицідив собі в ринку з відра останню воду, напився, утер вуса й закрив нараду.

Надворі холонув вечір, і випливав з-за верб молодий, гартований місяць.

V

Червнева ніч тільки що нечуто зійшла на землю і над містом повис золотим серпом ранній півмісяць. Десь на дальній околиці співали по-сільському дівчата й пронизливо перекахикувались парубки. У вікнах маленьких повітових будинків звільна займались вечірні вогні.

Люся вже взялась була за клямку коло хвіртки, але подумала й враз круто обернулась до Євгена:

— Нет, я не хочу еще домой! — Пустуючи, закопилила губи й рішуче одірвала руку від клямки.

— Знаешь, Женя!.. — вона змовницьки хитнула головою й моргнула повіками. — Давай пойдем за город! Туда, где дівчата поют. Сейчас так хорошо на дворе...

Вона поклала руку на Євгенове плече й присунулась до чола.

— Ты такой у меня хороший сегодня! Умнее тех твоих украинцев... Пойдем, Женичка!

Євген здивовано подивився на Люсю й навіть оступився на крок, але Люся вже повернулась і стругила 5 його вперед.

Вони проминули садибу Люсиного батька й пішли вздовж улиці.

— Возьми же меня под руку! Да нет, не так... Ах, ты, медвежонок мой! Ну кто же так берет? Вот так нужно... Ей-богу ты — настоящий хахол!

Євген не опирався, коли Люся вивертала його долоню, підносила до своєї руки й стискувала пальці. Його рука раптом одбігла сили й слухняно корилась. Але лице йому похмурилось і замовкло. Люся знала вже: це не віщує нічого доброго, — це значить, Євген сердиться і ось-ось почнуться всякі моралі. Вона похопилась і тільки-но хотіла їх випередити, як вони вже самі вилізли назовні.

— Люсю! Я прошу тебе зо мною так не говорити. Мені твої епітети зовсім не подобаються.

Холодний тон, що в ньому ось-ось, гляди, випорсне грубість, образив Люсю. Вона хотіла відповісти тим же, але раптом їй стало шкода такої чудової ночі. Сваритись! 1 для чого? Через усякі дрібниці отруювати собі настрій! Це ж просто таки безглуздо!..

Вона щільніше пригорнулась до Євгена і сумно сказала:

— Женичка, ведь я же не хотела сделать тебе неприятное... Это только так, ну, шутя... Если тебя это обидело ~~ прости...

В її словах Євгенові зачулась така інтимність, якась ображена туга, що він аж здригнув. Ну, безперечно, він знову вчинив свинство! Так жорстоко швиргонути Люсі грубощі на її безпосередність! Хай вона сказала дурницю, навіть нетактовність, — але можна було зауважиш, пояснити їй, а не отак: "Прошу зо мною так не говорити". І це — Люсі, Люсі отак сказати!.. Євген подивився на її пальці, що скоцюрбились на його руці, на маленький знайомий передок черевика, на чорну сукню і подув: — Як напродуч знайомо шелестить сукня... Занадто вже знайомо! І так само, як завжди, твердо стає її ступня. Я знаю вже її всю. Кожну дрібницю в ній. Він заплющив очі й прикинув у пам'яті Люсин профіль, потім розплющив і подивився. Дійсний вигляд достоту збігався з уявним. Жодної нової рисочки Євген не знайшов у Люсиному обличчі — все таке ж, як і завжди, таке знайоме і звичайне... І тоді чогось спало на думку: в неї вже нічого не залишилось мені незнаного. І після цього — друга

думка: як погано знати свою кохану всю... Я знаю, як вона реагуватиме на ту чи ту фразу, можу навіть текстуально записати, що вона відповість на те чи те запитання, я знаю всі її рухи, жести, гримаси... Всю!

І якась незрозуміла досада ранніми приморозками пойняла його душу.

Тоді Євген затаєно подумав: — Хіба так люблять, як я? Хіба це любов? А, може, я й зовсім її не люблю? Адже можу ж я без неї прожити цілий день, та де там — два, три, п'ять днів! Ну, нудьгуватиму на четвертий трохи, а в цілому все ж почуватиму себе цілком прекрасно й безтурботно. Адже ж нічого мені не скоїлось, як кілька днів я не бачив її, посварившись?.. І це любов! Яка ж вона тоді недокрівна й дрібненька, ця любов... Кваша якась, а не любов!.. В такому разі я чиню, значить, злочин? Взяти дівчину, вирвати її найдорожче, а потім заколисувати її тривогу казочками про кохання... Це підло, низько й мерзотно!.. Але йти далі цими думками Євгенові стало раптом лячно й він круто завернув назад: — Пусте! Я — егоїст, це правда. Сам розумію і бачу, але — ну що ж зробиш! А щодо Люсі — це все дурниці. Відкіля ці чудернацькі думки? Не любити Люсі? Як це можна не любити Люсі!!! І знайоме Люсине лице тепер видалось йому знову таким рідним і дорогим, що його годі коли забути, а то більше — годі зректись. Він ішов з нею далі вулицею, певний, що кохає її, і це кохання не розіб'є в нього ніщо.

Він ніжно погладив її пальці й підніс ноготки до губів. Люся спинилась і глянула. На лиці їй була вдячність і знову — зажурена, прекрасна усмішка. Вона нерішуче простягнула до нього руки й він охопив її стан. Він ніби вперше цілував її щоки, чоло, губи. І ці щоки, ці губи пашіли незайманою ніжністю, пломеніли першою любов'ю. І хотілось цілувати ще більше, глибше, палкіше, і знову Люся була в його обіймах принадна і покірна.

На другому боці вулиці гулко стукотіли пішоходом чиїсь дебелі шкарбуни. Люся хитнулась убік і випросталась із Євгенових рук.

— Ну, вот видишь! Нельзя же так... — Ай-яй-яй-яй, целоваться на улице!.. — засміялась і, випередивши на крок, потягла Євгена буксиром за руку.

На небі цілковитий штиль, жодної хмаринки і серп місяця пливе фантастичною гондолою в темнозелену безвість. Ні, не гондолою, — козацькою чайкою лине він з Лиману до Трапезунда, Синопа, Козлова, Варни...

Ой заграй, заграй, синесеньке море, Та під тими байдаками, Що пливуть козаки, тільки мріють шапки, Та на цей бік за нами!..

Але не грає небесне море, там тиша, там спокій і сон, як на степах давно приборканої України, як на лубочному малюнку малоросійської ідилії... Не шелесне лист на дереві, не зірветься вітер, не обложать виднокругу орди хмар, тільки на дальній улиці, надсаджуючи горло, витягають у степ, у далечінь, у чорну прірву минулого, парубки й дівчата:

На вгороді ве-е-е-рба ря-а-сна-а-а...

Люся прислухалась, як конав десь тонкий дівочий голос і, коли він кінець-кінцем обірвався тонкою лінією, щез вокальним мигунцем, вона пригорнулась до Євгена.

— Мені давно, Женя, хочеться з тобою про це поговорити... Ти мені вибач, я буду говорити одверто, адже не можна так увесь час із закритими очима. Ми такі близькі і я не можу тобі не сказати цього, я мушу тобі викласти все. Бачиш, Женя: воно, розуміється, може, було б і добре, коли б Україна могла відродитись — мені й самій, може, хотілось би пройнятись цим, повірити в це, але... але де ж узяти тієї віри, Женя? Ось я хочу вірити, як ти, але я не можу вірити, я навіть не збагну, як можеш вірити ти. Адже я теж з походження українка, але як це уявити собі конкретно: я — українка, Україна відокремиться від Росії, ну, а —

Пушкін, Тургенєв, Дос-тоєвський, Толстой? Значить, тоді вони вже не наші, значить, то все чуже?.. Пушкін — чужий? Вся література, музика, опера, Глінка — то все чуже?! — сказала Люся й запитливо обернулась до Євгена.

— Да, то все — чуже, — тихо, але вперто сказав Євген.

~ Ну, хай, але потім: відроджена Україна, навіть держава така — Україна — добре! — Адже для цього потрібні люди: інтелігенція, робітники, крамарі там усякі, свої урядовці... Адже, власне кажучи, — що складає тепер цю "Україну"? Так, так: не "Украйну", а "Україну" — з двома крапками? Темне селянство, що ось-ось буде грабувати поміщицькі маєтки, та ще "Просвіта". — Пусть даже и так, но ведь кто в этой "Просвиге"? Ты же сам, Женя, знаешь их хорошо. Это что же: грубиян, ворчун-старикашка, который книги принимает, или булочник федорец построят прекрасную Украину?.. Нет, Женя! Когда я думаю об этом, мне всегда кажется, что Украина опоздала возрождаться. Ведь каких-нибудь сто лет тому это было бы иначе...

Євген уважно слухав. Люсині слова вразили його своєю несподіванкою, і він нашорошився. Він мимоволі кілька разів помітив, що Люся зловживає словам "ведь", вона ніяк не може обійтись без нього в жодній фразі. А це "ведь" нагадує ні з того, ні з сього "аз, букі, веді, глаголь..." і своєю архаїчністю перешкоджає Євгенові цілком сприйняти Люсині слова. Потім (і ось через що це "ведь" — потворне й безглузде) — Євген пригадав, що й батько його завжди каже "ибо" ("Давай, мать, скорее обедать, ибо я ужасно проголодался"). А втім, це, розуміється, не те. Тут ось що: Люся занадто вже щільно підійшла до цього питання. Це значить, що вона зовсім не легковажила ото весь час раніш, і то все було не випадково, а — серйозно, обмірковано. Євген мовчки, але напружено, з якимось незрозумілим для себе острахом, дожидав кожного нового Люсиного слова. Річ у тім (і це найголовніше!), що в Люсиних словах Євгенові нараз почулась якась неприємна, кисла правда. її нема чим, власне, заперечити, але не можна й пристати до

неї, погодитись із нею. В тому то й біда вся, що Люся зайшла надто далеко, копнула вельми глибоко!..

Це вже починало дратувати Євгена і в той же час він добре розуміє, що треба тільки йому самому логічно трохи поміркувати — і він теж дійде цих неможливих висновків, а проти них протестувало в ньому все.

Він глухо спитав:

— Ти вже закінчила?

— Так... Власне, мені ще хотілось сказати... Бачиш, Женя, — це українство видається мені тільки тоді гарним, навіть, якщо хочеш, принадним, чарівним, коли на нього дивишся... ну, як би це тобі сказати? Воно, розумієш, прекрасне в абстрактному вигляді, на віддаленні віків, так би мовити, але воно комічне й просто жалюгідне в своєму конкретному, от як у тій "Просвіті", становищі... Так, так, це й є те, що я хотіла сказати. Адже могла ж навіть мене захопити ця історія з українським полком десь на півночі й стягом, що він просив у вас, але все це, вся ілюзія, розумієш, зникла одразу, скоро до неї підійшли конкретно оті "ископаемые"...

Євген відчув, що якісь подібні думки ворушились і в нього в "Просвіті". Але тепер це не роздратувало його, а навпаки: утворило з Люсею якийсь інтимний внутрішній контакт. Йому раптом захотілось сказати щось Люсі. Сказати м'яко й ніжно.

— Я слухаю тебе, Люсенько. Кажи далі, я потім тобі відповім. — Люся ніжно повернула голову.

— Значить, ти не сердишся на мене, Женичка? Ну добре. Так ось. Мені ці Федорці й той ветеринар з "Просвіти" нагадують твого гімназіального латиніста Ні-колая Едуардовича Стояновича. Пригадай, як він захоплювався всякою грецькою міфологією і влаштовував у

гімназії античні ранки з коринфськими колонами з картону й декламацією латинських віршів. Я, розуміється, нічого не тямила в цій декламації, але я ходила на ці ранки, щоб подивитись на цього старенького дідка в зужитому синьому мундирі, де на закотах завжди лисніли масні плями й чиїсь довгі сиві волосинки. Він мав у вас багато лекцій, але його вважали чомусь за бідного, кажуть, що його десять років уже систематично зраджує дружина, над ним кепкують усі вчителі, його донька ледве кінчає оце гімназію, засидівшись у ній мало не дванадцять років, але то все йде повз латиніста, воно ніби зовсім не обходить його. Латиніст живе поза часом, латинські поети й грецькі філософи заступають йому все, він сам "не от мира сего", цебто не нашого "мира", не наших днів, а так часів, скажімо, Спарти, Цезаря... (я не ручусь тут за історичні точності: ти ж знаєш, я ніколи не любила історії, і то тільки, щоб не псувати атестата, мені поставили за історію "4"). Для всіх людей, хто його знає, латиніст посміховисько й невичерпне джерело всіляких анекдотів через те, що, справді ж, смішно в наш вік ми-

—

слита... як би це тобі сказати? (Ця гімназія зовсім не навчила нас уміти точно висловлювати свої думки!)... мислити по-древнєгрецькому чи що або так, як люди мислили, почували, любили десь за часів Римської імперії...

Люся затіпала пальцями, шукаючи потрібних слів. Євген піймав її руку й затримав. Рука дриґнула й вже заспокоєна слухняно застигла в Євгеновій долоні.

— Це, розуміється, ще не те, що мені хотілось сказати, але щось близьке до того, що було мені на мислі, я сказала... В кожнім разі, цей латиніст усім видавався смішним і нужденним, а що може бути гіршого, як видаватись нужденним!.. Так само і з "Україною", Женя: вона прекрасна в абстракції, в минулому, але вона надто нужденна в сьогоднішньому. Що залишилось від неї на сьогодні? Тільки вульгарні

малоросійські анекдоти та пісні... Ці запорожці, гетьмани, війни з татарами й турками, ота турецька неволя й Маруся Богуславка — то все в минулому, Женя. Це казка, чарівна казка, що її далеко не кожний нарід має! 1 щодо цього, то ти, розуміється, маєш рацію, але в тому-то й річ, що казка тільки для того й існує, щоб лишитись казкою й ніколи не буїи дійсністю...

Люся скінчила. Від довгого говоріння волосся їй розкуйовдилось і чорне пасмо його вибилось з-під капелюшка, нависло хмаринкою над чолом. Люся стомлено підвела руку й одсунула волосся, але пасмо не слухалось і знову полізло на очі. Євген одвів долу Люсину руку й сам запхнув м'який, шовковистий жмут під капелюшок. Потім помовчав хвилину й, посміхнувшись, промовив:

— Та-ак... Ну, тепер говоритиму я...

— Только, Женичка, я прошу тебя — серьезно и искренно. Без шуток. Откровенно, — это самое главное, — похопилась Люся й замовкла, готуючись довго слухати.

— Та я й не збираюся жартувати — весело сказав Євген, але зразу ж перейшов на поважний тон: — Так ось, Люсю, — де в чім ти, розуміється, маєш рацію — це я кажу тобі цілком одверто. Безперечно, не Федорці й не Перепічки збудують Україну. Це, розумієш, ніби попіл недавнього тління нашого народу. Вони перейшли нам у спадщину, й історія, яку ти так не любиш, не питала нас, чи ми хочемо їх мати, чи ні, а просто втрутила їх

—

її*

нам: беріть, то ваше, може десь і пригодиться. Цей попіл згодом розсиплеться, а на їх місце прийдуть нові люди, по відношенню до яких ти ще не можеш нічого такого сказати. Та, коли хочеш, ці Федорці теж мають свою питому вагу, позаяк не буває, розумієш, пишних ланів без угноєння. Да, всі вони — і Перепічка, і Федорець, і отой ветеринар Коваленко, й багато їх іще — це наше угноєння, але не вони, як то кажуть, є сіль землі. Про це можна було б дуже багато говорити, але я спробую пояснити тобі це кількома словами. Це про ту "грецьку міфологію", як ти кажеш. Тут треба трохи зайти в ту ж таки історію, без історії нічого не вийде. Словом: "вначале бє слово й слово бє к Богу, Авраам роді Ісаака, Ісаак роді Якова" et cetera... Так ось: не в тому річ, що Україна спізнилась відродитись на сто, скажемо, літ, — тут зовсім друге діло. На нашому історичному шляху була, так би мовити, ціла "історія з географією". Україна стояла на дорозі всім тим печенігам, татарам і таке інше. Вона весь час мусила з ними боротись замість того, щоб розвиватись культурно, як це робили Росія й Польща...

— Но ведь татарское нашествие было и в России. Россия тоже... — заперечила була Люся, але раптом голос їй перетяв навіжений крик спереду:

— А-а-тя-тя-тя! Аги!

Люся стенулась і принишкла до Євгенової руки. Попереду, з протилежної перії вулиці, закричало враз кілька парубоцьких голосів:

— Держи, держи його! Хай знає, як на чужу вулицю ходити! Та бий — я його знаю!..

Вулицею гупали щодуху чиїсь очайдушні кроки, то парубки летіли за "чужим". Під хатами стиха пересміхувались дівчата.

— Идем, идем отсюда! — перелякано зашепотіла Люся, але їх уже побачили. Хтось устав ліньки з колоди попід тином і з сріблястої місячної імли зачулось:

— А кого це ще сюди притарабанило? Ану, Федьку й Хомо! Нада провірити...

Три постаті одійшли від тину й переходили вулицю.

— Женя, бежим, это хулиганы — Люся впилася нігтями в Євгенову руку й затремтіла. Холодний острах дмухнув Євгенові в спину й у груди зайшли зашпори.

— Тікати? Все одно не втечеш та й — Люся... Передній з парубків, помітивши Люсин рух, грубо крикнув:

— Стой! Розтаку твою...

Люся прикипіла до Євгенового ліктя й не дихала. Вона скулилась, зібгалась у маленьку грудку переляканого на смерть тіла. І ця безпорадність Люсина, що живцем приросла до його руки, несподівано надала Євгенові мужности. На нього одразу зійшов спокій, серце, як спинений маятник, зменшувало свою амплітуду коливання й тільки очі пильно стежать, як хутко меншає віддаль між ним і парубоцькими чобітьми. Євген навіть помітив, як блиснули на одному нові калоші, дарма що літо й давно вже не було дощу. — Франт з околиці, — промайнуло Євгенові в голові, й дивно: ці нові, глянцюваті калоші, що важко ступали вуличним порохом і збивали позад себе легеньку куряву, ще більше заспокоїли Євгена. Ніби ці калоші належали давньому товаришеві і через них він упізнав своїх. Євген засунув у кишені руки й ступив крок назустріч парубкам.

— А що таке? — голосно спитав він. Передній хрипко буркнув: — Подожди там! Взнаєш! — і перестрибнув через рівчак до пішоходу. За

ним стрибнув і другий. Задній, у калошах, не одважився стрибати, він затримався трохи, роздумуючи, і тоді обережно, боячиф, певно, ступити куди не слід, сунув ногу на дно рівчака.

Три величезні парубоцькі постаті оточили Євгена й Люсю. Про те, щоб боротись, не могло бути й мови. Широчезні плечі в парубків ніби аж подались наперед під вагою незмарнованої ще здоровенної фізичної сили, з-під "городських" кашкетів із ремінцями дико звисали на чоло до самих очей буйні чуби, затуляючи їм на лицях останні ознаки інтелекту й натомість випинаючи якусь зоологічну подобу. На мить Євгенові гірко промайнуло в голові: — Це справжні троглодити!

Смішно було б навіть і подумати стати до боротьби хоча б з одним із них. Проте не можна було й покладатись на їхню ласку. Зустріч набирала занадто моторошного характеру і заходила на німі потворні сцени, що звичайно відбуваються на далеких околицях. Передній нахабно глянув Люсі під капелюшок і цинічно цмокнув:

— Да, правильно! Баришня, сказать би, підходяща...

Парубок у калошах розкарячив ноги й сплюнув крізь зуби набік:

— Мадам Хуфу уся в пуху, ги-ги-ги!..

Третій — у тужурці наопашки втопив у Євгенове лице ненависний важкий погляд і тяжко сопів. Ось-ось почнеться щось неймовірно гидке й слизько-чорне. Євген почув, як йому знову тьохнуло в грудях і спинилось серце. Глухий — наче не з горла, а з глибини стиснутих грудей, зовсім чужий голос надривно вирвався з його посинілих губів:

— Чого вам треба, хлопці?

— Питає! — обернувся передній до решти, недобре посміхаючись.

— "Чого вам треба"! — перекривив середній і його лице пойнялось зморшками огиди. — Тоже мужика строїть — "треба"! Наче повилазило нам — що ти за стерво, розтуди твою!..

1 нараз Євгенові блиснуло: тут десь неподалік живе Люсин дядько! Чому саме спав на думку дядько, що його він знав тільки через "тьотю Марфу" і чим він міг зарадити їм серед трьох хуліганів на порожній улиці — Євген не здавав собі справи, та й не було коли. Він ухопився за цього дядька і йому зненацька одлягло од серця. Йому повернувся його власний голос і він досить спокійно сказав:

— Ви, хлопці, дурака не валяйте, а краще скажіть, де тут Колот живе. Найдеш його тут поночі!.. — удавано забурчав він.

На хлопців ім'я Колота справило одразу несподіваний ефект. Передній ще, правда, недовірливо перепитав: — Колота? Якого Колота? — Але тоді заговорила Люся: — Данила Степановича, — разве вы не знаєте?

— Данила Степановича Колота? Канєшно, знаємо! — добродушно озвався парубок у калошах і в його словах почулась навіть приязнь і повага:

— Це ж наш сусіда, ще б пак не знати! Тільки ми так що більше привикли звати їх — по-вуличному. По-вуличному вони будуть Ґерлиґа, а Колот — так то, сказать, по-образованому...

— Хай буде Ґерлиґа, — байдуже. Тільки покажіть, де він живе, — не знижуючи сердитого тону, заявив Євген.

Передній парубок штовхнув ліктем власника нових калош:

— Покажи їм, Федька! — і обернувся до третього. — Ходім, ХОМО.

Усе це сталось занадто швидко, і Люся не йняла ще віри цій зміні. Вона боязко стежила, як віддалялись до своїх дівчат дві широкі парубочі спини, їй здавалось, що ось-ось вони знову повернуться (а надто, отой призвідця їхній, що першим підійшов) і через це вона ще тулилась сполохано до Євгена, шугала захисту біля його напруженої руки.

Федька в калошах гостинно запропонував:

— Дак, якщо показать, то ходімге, це недалеко сцю-дова...

Йти поруч Люсі, де він стояв, парубкові видалось нечемним і він одразу ж зайняв своє місце побіч Євгена.

— А Данило Степанович — вони ж вам як: сродстве-ники будуть чи так, діло яке? — зацікавився парубок.

— Еге — родич, дядько, — відповів Євген. Парубок помовчав хвилину, обмірковуючи свої майбутні слова, а тоді ніяково, ніби перепрошуючи Євгена й Люсю, проказав, усміхаючись:

— Данило Степанович, вроді, сказать би,, й чоловік нічого, настоящий, а тільки що — буржуй. Ну, а тепер народ, как воно, канєшно, революція — так взбунтувався і зобіджають їх: ліс їхній почали рубати і в лавці крадуть, а самі Данило Степанович, так вони, канєшно, до народу, сказать би, й нічого, уважні...

Ця характеристика Люсиному дядькові не подобалась Євгенові. Від неї одгонило ніби якоюсь фамільярністю, то більше й Люся, позбувшись кінець-кінцем свого страху, почала уважно слухати парубка. Парубок через свою незайману безпосередність і простоту міг зайти в далекі нетрі, випалити ще чорт-зна що і його треба якнайскоріше спинити. Щоб тільки перевести розмову на інші рейки, дати парубочим думкам іншого напрямку, Євген сказав:

— Ну, що ж, хлопці, — на війну скоро йти? Підросли вже!

Євген вимовив це й осікся: якось "по-панському" вийшло це в нього, навіть не сподівався, що так у нього може вийти, ніби вилізли з рота чиїсь чужі слова. Було неприємно від цих слів. "Я сказав йому так, як говорить Льонька", подумав Євген і ця подібність на брата завдала йому ще більше прикрости. Щоб знищити мерщій це бридке враження, Євген умисно недбало кинув до парубка:

— Мої два брати на фронті, оце вже два роки буде, як на позиціях...

— Охвицери? — глухо спитав парубок.

— Ні, не офіцери: солдатами, — збрехав Євген і одразу ж похопився — навіщо було брехати? І що з того парубкові — коли офіцери!.. Яка рація в цій брехні?.. Але вже збрехав і виправити тепер ніяк не можна: не пояснювати ж парубкові, що це, мовляв, помилка — вони не солдати, а таки справді офіцери!

Було досадно на Льоньку й Жоржа за те, що вони офіцери, а головне, Євген відчув, як Люся здивовано глянула, коли він збрехав, але нічого не сказала. Що вона подумала? "Подделывается под пролетария", до парубка підлабузнюється, бо боїться його вузлуватих м'язів!.. І тоді Євгена запекло: "Невже це я, справді, з ляку збрехав? Я — боюся оцього околичного ферта в калошах?! Боюся?.." І тоді враз йому закортіло причепитись до парубка. Найти приключку, слово за слово і — в морду сволоту! Так, як Жорж, коли його переймали студентом на "чужій" улиці: кулаком просто в ніс, передком черевика в живіт! Хуліганьйо чортове!

Євген задиркувато постав перед парубком:

— Ну, а коли б "охвицери", так що? Що тоді?! — Він навіть спинився, уперся руками в боки й виставив наперед праву ногу.

Парубок мамулувато розвів на сторони руками:

— Воно, — як кому полатається: который образований, так йому полатається, канєшно, в охвицери, а мужиків — так їх повсіда в салдати і прямо на позицію. Я так примічаю, що ви, сказать би — вчені, в прогімназіях усяких курси проходили... (Тут Люся не втрималась і засміялась, парубок засоромився і старанно почухав потилицю), дак потому я і сказав, що — охвицери... Но уп'ять же (парубок раптом підбадьорився й посміливішав), который садцат у тилу, дак йому, канєшно, лучче, як охвицерові на позиції.

— Балакаєш ти, хлопче, зовсім ні до чого! — сердито сказав, не дивлячись на парубка, Євген і прискорив кроки.

— Ми в прогімназіях не вчились, усього нам, канєшно, не звєсно, — печально одказав парубок і навіть зітхнув.

— А оце тут і Данило Степанович живуть... Це їхня лавка, а ото вже й хвіртка до них. Прощавайте! — кивнув головою й подався собі швидше назад.

Люся перша ступила у хвіртку й лукаво подивилась Євгенові в вічі:

— А этот паренек, Женя, — тоже "пепел тления украинского народа" или это и есть сам украинский народ?

— Це босячня, — незадоволено відповів Євген і сердито, по-парубоцькому сплюнув набік: — При чому тут народ! — Не розумію...

— Да, народец!.. — хитнула головою Люся й застукала в двері.

VI

— Зайдіть, зайдіть, подивлюсь на вас... — сказала не зовсім привітно тьотя Марфа й присвітила ЄЙгенові лице. Воно, розуміється, не випадало стояти на порозі біля дверей у присмерках передпокою, але сталось так, що тьотя Марфа своєю величезною масою тряського м'яса заступила їм дорогу й почала безцеремонно розглядати Євгена.

— І скажіть мені на милість — не пойму я ніяк — чи ви вінчані, чи так собі? По всьому городу тільки й говорять, що Люся Різниченко повсіда і даже поночі ходить под руку з Барабашовим!.. — Тьотя Марфа перейшла до звичайнісінької нотації: — Я не знаю — ну як це, Люся, твоя мама дивиться на це, но тільки б я...

Євген зашарівся, як дитина, й нетерпляче переступав з ноги на ногу. Такого пасажу він не сподівався. Власне кажучи, треба було б повернутись і піти. Але щось тримало його на місці й не пускало. Тоді він поклав собі вислухати ті "тьотині" сентенції до кінця й рішуче відповісти. Відповісти й піти!

Люся заходилась втихомирювати тьотю Марфу:

— Что же тут плохого, тьотя? РазБе взрослой девушке нельзя ни с кем ходить?

— Хіба я говорю, що "нільзя", — пом'якшала тьотя Марфа, але зараз же знову наступила: — Но тільки треба ж і меру знати: я понімаю — погуляти вдень на бульварі, на спектаклі там чи на танцях, це — конечно, а щоб ото цілими днями та по вечорах тільки удвох і ходити, іак его даже некрасиво!..

— Марфа! Чого ти там держиш їх у передній? Проси в комнати. — Це озвався дядя Колот. Голос дебелий і глибокий, як новий дзвін, для собору литий.

— Ну, если ты, тетя, так смотришь, мы пойдем назад... Я думала — тебе наоборот, приятно будет меня с моим женихом увидеть, — сказала напівсерйозно, напівжартома Люся і подалась назад. Тьотя Марфа похопилась: — Отакої! Та хто ж тебе пустить додому! Видумаєш! Ідіть, ідіть... "Молоді!"... — Тьотя Марфа штовхнула Люсю в руку й Люся пішла до покоїв.

Євген завагався, та тьотя Марфа, змінивши гнів на ласку, взяла і його під руку й повела за Люсею. Не упиратись же ногами в підлогу хохою 6! Але кожний крок охайними доріжками тьоті Марфи пече п'яти й, наче саме повітря пенатів дяді Колота, випихає назад. Як на те Люся тепер уже зовсім серйозно відрекомендувала Євгена дяді Колоту:

— Это, дядя, мой Женя.

— Жених? — безцеремонно спитав дядя Колот і затримав Євгенову руку в своїй волохатій лапі, мов важив руку на золото, розцінював спроможності нареченого.

1 ця волохата рука охопила і стиснула всього Євгена так, що не вимовити слова, не те що послати під три чорти. 1 це ще "жених" (ах, Люся!..). Євген чує, як вуха йому налились буряковим соком і, далебі, вони ворушаться. І він — набитий, зганьблений хлопчисько, що не годен писнути на це "родинне" знущання з нього, лише замкнути глибоко образу. 1 ця дівоча постать, така допіру ще тепла й близька, не спинить двді Колота і то вже не Люся — а хтось інший, що, сміючись, питає отого жмикрута-дядю: "Ну, как тебе, дядя, мой Женя?" — і жмикрут моргає хитро оком, ворушить довгим козацьким вусом.

Тьотя Марфа підсунула м'яке крісло і її подушечки-долоні ніжно пхнули Євгена сісти.

— Сідайте, пожалуйста! Вас, кажется, Женею звуть? Харошоє ім'я — Женя. Очень мені нравиться, як мальчиков Женею, Вітею або Борею

звуть. Очень красіво. У тьоті Сені в Харкові (це ж наша сестра) єсть Вітя, шістнадцятий на Сретеніє йому пішов, так ето, скажу вам, мальчик — просто залюбуйся на нього. На Рожество вони з Сєнєю приїжджали до нас, так, понімаєте, Женя, — як сів він туг у столовій в кресло, так цілий вечір ні одного словечка не сказав, усе дивиться та думає. Такий же тихий, такий миленький! Мама його, Сєня, так ето, як і ми всі — флегмат: минутки не посидить, щоб не цокотіти, а воно таке ж мовчазне та сумирне, як кошечка все одно. І в кого воно удалось таке?.. Очень люблю, як мальчики тихі!..

За столом схилив на руку голову дядя Колот і пихкав димом. Його голова така велика й на чоло хилиться чорняве пасмо чубом, а цигарка така тендітна, така маленька, що просто тане бурулькою на вогні в Колотово-му роті.

— Вот видишь, Женя, мои дядя и тетя — тоз£е украинцы. Ты там уже "набалакался" с тетей Марфой?.. — Люся, усміхаючись, обернулась назад і подивилась мру-жно. Євген насупив брови, але нічого не добрав сказати, і це знову обурило його проти себе. Усмішка померхла на Люсиному лиці, вона доказала вже мляво, за інерцією: — У них и Шевченко висит вон...

На стіні посередині, понад важкими фотелями в чохлах, справді висів сепією мальований у товстій багетній рамі Тарас. Євген одразу знайшов його, і, дивна річ, — це розрадило його трохи, дало де спочити очам, а відтак і напруженим ногам, рукам, тулубові. Тарас із добродушною іронією дивився з-під шапки просто Євгенові в вічі, і його мертва, трафаретна усмішка на цей раз ожила, озвалась далекою людиною. Тьотя Марфа перебила: — Тут іще, подивіться, Женя, картину: Генерал Кутузов. У дванадцятому році отой німий художник Чернов здєлав їх нам обох за двадцять рублів...

Євген тільки тепер помітив, що поруч, затулений йому досі лампою, висить у такій же рамі, такого ж розміру, так само мальований Кутузов і

бездумно сліпим оком дивиться на Тараса, чекає на рапорта. Дядя Колот сумовито спростував Люсині слова:

— Які там ми українці? Перевертні ми, а не українці. То в Києві, в Галіції — там, да. Там є українці, а в нас — босячня одна. Пропала, давно вже погибла Україна!.. От за то й люблю Шевченка: вмів, понімаєте, пройняти тебе, душу тобі вивертає, як читаєш. Як мені невдача — ліс порубають або в лавці плохувато — розгорну його "Кобзаря", там на п'ятдесят третій страниці в нього:

Обідрана сиротою Понад Дніпром плаче, Тяжко, важко сиротині, 1 ніхто не бачить...

Умів Тарас за серце взять!

Дядько Колот підніс над столом свою потужну долоню і стиснув її міцно в кулак. На кулаці тьмяно блиснула червоного золота велика обручка, а з-під неї випнулись густі чорні волосинки.

— Тепер так уже ніхто не пише:

Смійся, лютий враже, Та не дуже! Бо все гине, — Слава не поляже!

За це його люблю: слово в нього таке, що груди тобі перевертає!.. А оці всякі там Ради та "Просвіти" — я не признаю: то видумки і обман. Никакой там Украины нет, только самі комедії!..

Дядько Колот сердито насупився й мотнув рукою. Але було в його огрядній постаті щось, справді, українського, щось від Рєггінського козарлюги — і ці світлі, двома голубами, вуса, і кругле тверде підборіддя, і чуб, що скісно звис на велике плескате чоло, і розхристані ковадла грудей... Тільки пришили козарлюгу до крамниці аршин та терези, тільки облягли його грузько м'які фотелі з канапою, тільки держить його міцно ліс із хутором, що за містом! І не встати козарлюзі в

стремена, н вдарити острогами коня вороного й не мчати навзаводи з вітром у широкі степи!..

Євген пильно розглядав дядю Колота і вже не було йому того збридження, що напочатку, скоро ввійшов, коли оте — "мой Женя" і "жених". Такого конденсованого типа він, признатись, після ілюстрацій до Аркасо-вої "Історії України-Руси" навсправжки ще ніде не бачив. 1 стало навіть ніби чогось тужно після Колотових слів. Люся знову обернулась до Євгена і, чи то перепрошуючи, чи то щось стверджуючи, проказала:

— Ну, вот видишь, Женя!

Що ж — "видишь"? "Жениха"? Ханжу тьотю Марфу?.. Євгенові не було чого сказати Люсі. "Жених"— на міській околиці в покоях дяді Колота та ще після приємного товариства вуличних парубків пролунало вже занадто бридко. Щось обірвалось Євгенові й нема жодної охоти його знову зав'язувати. Ні, таки роль "жениха" не про Євгена. 1 хай Люся пошукає для себе когось іншого. Він помилився раз, але помилятись і дурити далі себе й Люсю він не хоче. Еге ж бо: перед ним трошки ширші обрії за спокійні кімнати дяді Колота й родинне щастя молодого!

Тепер він уже може твердо встати прощатись. Тьотя Марфа штовхала його пучечками назад, у крісло, й запевняла, що ось-ось закипить самовар, Люся запитливо подивилась і глухо замовкла. Євген шукав кашкета. Люся умисно звернулась до тьоті Марфи:

— А я у вас, тетя, переночую, можно?

Коли тиснув дяді Колоту руку, він видався тепер Євгенові далеко меншим і волохата рука вже не так охопила йому долоню. Навіть, коли б стати оце з дядею Колотом навкулачки, — хто зна ще, чи брикнув би дядя Колот тепер його одразу на обидві лопатки!..

— Так ви ж, пожалуйста, не забувайте нас... — солодко ляпала товстими тубами тьотя Марфа в сінцях. Коли зійшов уже з ґанку — в дверях поспішно з'явилась Люся і спинилась на порозі.

— Женя!..

— Що?

Місяць зайшов уже і надворі було зовсім темно. Проте Євгенові здалось, що він добре бачить, як стурбованс Люсине обличчя раптом пойнялось недоброю посмішкою і в голосі виразно почулись неприховані глузи.

— Так ты на меня сердишься? Это за то, что я тебе показала моих украинцев?

— Ти показала мені твоїх родичів, — одірвав Євген і саркастично додав: — Вибач — треба сказати: твоїх і моїх, словом н а ш и х, да, наших родичів!..

— Что это значит, Женя?

Намагався удати байдужого, та голос усе ж здригаув і погрубішав:

— Нічого не значить. Бувай здорова...

Люся тихо пустила від скроні руку і рука — обмотаний ватою чурак — глухо стукнулась об стегно. Рипуче озвались заржавілі петлі на хвіртці дяді Колота й вулицею гулко розляглись Євгенові кроки. Гуп-гуп, гуп-туп — усе далі й далі. 1 не вірилось Люсі, що то могли так гупати Євгенові черевики. У хвіртці залишилась щілина (Люся подумала: "Як хвіртку щільно не зачинити — тьотя Марфа буде сердитесь. Треба гати її причинити"). Крізь щілину видно синій причілок хати. Через хвіртку вийшов Євген. Так, так — це він пройшов і не зачинив хвіртки. 1 це його

кроки лунають уже віддалік, там, де ще й досі співають парубки з дівчатами. Йото...

УП

Місяць давно вже скінчив свою недовгу путь крайнебом і тепер десь висить за обрієм, як непотрібна бутафорія після вистави. Позолочені цвяшки зір де-не-де стирчать серед оксамитової запони неба, але їх небагато вже і від них нема світла, стирчать вони непотрібні, зайві, наче їх забули повисмикувати. Євген вийшов із небезпечних завулків околиці й простував широкою —освітленою вулицею додому. Вздовж правої перії понуро тяглись до вокзалу печальною черідкою стовпи з електричними лЬгтарями. Ліхтарі висять під гілками старих запорошених яворів і сиплють на каміння бруку тьмяне, проціджене крізь скло, світло. Припосаджені міщанські будиночки з мальованими віконницями туляться до своїх парканів, бережно ховаючи свій спокій і тишу. Поспішай на вокзал з міста, повертайся додому з далеких мандрів, щь до лікарні, лежи на катафалку небіжчиком до цвинтаря — а ліхтарі так само підсліпувато мигтітимуть під яворами і будинки байдужісінько стоятимуть на варті дрібного животіння своїх власників. Невже й далі стоятимуть ці будинки, що консервують кожну свіжу думку своїх мешканців і роблять з людей манекенів, недбало розпиханих коло старих непотрібних речей і всілякого мотлоху? Невже й далі так само тьмяно й бездушно освітлюватимуть повітові ліхтарі дрібну людську метушню й марні намагання горожан вихопиться кудись далеко за маленьке повітове місто на широкі вільні простори? Адже вдарила громом світова війна, адже пролетіла над закостенілою імперією революція, встає Україна, десь народжується нове життя, десь на фронтах умирають і калічаться люди, десь по великих містах тисячні натовпи з прапорами, мітинги, промови! А тут — вічний, непорушний повітовий спокій, як і до революції, до війни, бозна від яких прадавніх часів застиглий, і ці знайомі, скільки пам'ять держить, такі остогидлі будиночки й нудне однотонне світло ліхтарів. Який сонний мертве-чий спокій! "Ну, а коли буде Україна — тоді?" — Євген здивувався цьому раптовому запитанню, що нараз вискочило з-за рогу мислі й постало

перед ним руба. Так — російський царат, Московщина поклали своє іавро на Україну! Вони загнали хати із стріхами на дальні кутки околиці й уже вдерлися зеленими бляхами покрівель і мережаними купецькими ґанками навіть у село; вони завінчали міста шишкуватими суздальськими банями й мальовничий український краєвид замінили потворною профанацією костромського богомаза; вони переодягли селян у "спінжаки", "кохточки", вони зламали їм їхню мову й пустили жахливого солдатського жаргона; вони затоптали старі чумацькі шляхи на Крим, на Дін, до моря й перерізали Україну залізницями, що біжать до Москви й Петербурга; вони стерли навіть саме ім'я українське, зробивши з нації — всеросійське посміховисько замість людей. Нема на Україні кутка, що його не поточила б іржа! Важко навіть уявити, як глибоко — до самого серця, та де — до серця! — в саме серце, скрізь, куди не глянь, влізли загребущі московські пучки й перевернули по-своєму... — Мабуть, ще тільки б сто, навіть п'ятдесят, тридцять років російського панування — і вони не залишили б і сліду від України, вони стерли б усе!.. — затаєно подумав Євген. — Так, тільки яких тридцять років — і русифікація, що отрутою розлилась по хиренному організму нації, вгадувала б остаточно українське питання в чорнозем "юго-западного края", і хіба що тільки з акценту глухих хуторів можна було б догадатись, де була колись Україна...

— А от ти, — сказав до себе Євген, — ти спокійнісінько вчився в гімназії і ні гу-гу. Значить, треба було аж революції, коли все стало дозволене, щоб ти став активним? Ну, а коли б, припустім, революції не сталось тепер — тоді що? Тоді ти скінчив би гімназію, безтурботно перейшов би в університет і став би звичайним російським урядовцем, як твій батько, як твої гімназіальні вчителі? Ти одержував би кожного двадцятого числа платню, вечорами грав би в преферанс, на ніч у ліжку, як твій батько, ти читав би чорносотенного "Кіевлянина" чи там "Русское слово", а вліті виїздив би на дачу... Ні, а ти забув іще — одружився б із Люсею і пішло б твоє життя, як у казці: "жить, поживать да добра наживать..."

Євген умисно голосно вимовив "з Люсею", але на це близьке ім'я тепер не відгукнулась йому всередині жодна луна. Кілька звуків, що склали це слово, зійшли з уст холодними і зараз же розтанули. — Це таким би ти був, Євгене! Невже таким? 1 це тільки революція спихнула тебе з битого шляху, що ним ішли твій батько, твій дід, прадід? Так, це тільки революція розплющила тобі очі, бурхлива, молода революція! І не одного тебе — тисячі, мільйони, Україну, пригноблені народи розбитої імперії, робітників — усіх їх збудила до життя революція. Те, що навіть не могло наснитись тобі, тепер — є дійсність. Ти, абітурієнте, вчорашній гімназистику, чи розумієш ти, що ті всі фантасмагорії, якими ти нишком колись марив, соромлячись самого себе, що всі вони стали дійсністю! Чи ти можеш собі уявити, що вже ніколи не буде ні гімназії, ні царя, ні імперії! Ніколи!

Євген ішов швидко, але з кожною миттю кроки ширшали, частішали, готові перейти на біг, немов справді позаду, в кінці вулиці було російське минуле з кар'єрою пересічного урядовця, а попереду мчала в щасливу барвисту буцучину прекрасна революція. І здавалось, що революція — це не тільки масовий людський рух, заколот, натовпи, барикади, ні, це жива, фізична істота, що витає над визволеною країною. Вона, як вродлива, чарівна жінка, що всіх любить і нікого не зраджує, вона приступна для всіх і вона цнотливіша над усіма, вона зовсім, зовсім гола, як богиня з грецької міфології, але нема й натяку, й тіні навіть, на якусь непристойність чи хтивість у її оголених, класичних формах тіла. її можна до нестями, до самозабуття, до смерти кохати, але годі навіть подумати її взяти. Вона, сміливо, усміхаючись, іде через вири людських тичб уперед і з мільйонів нема жодного, хто б брутально глянув на неї... Революція!

Євген навіть не помітив, що права нога його йде трохи вище від лівої дощаним пішоходом, а лівій незручно потрапляти за нею низеньким моріжком; він зовсім не почував, що майже біжить уже, його незрозуміло вабила світла цятка останнього ліхтаря в дальній перспективі вулиці. Душно й тісно серед вузької вулиці повітового міста. Він скинув кашкета й легко перескочив на брук. Стало просторіше, й

нічна прохолода тендітно торкнулась вогкого волосся. Його кроки лунко застукотіли на камінні бруку.

— Треба тільки працювати! О, скільки ще треба праці, роботи! А що ти робиш, що ти зробив досі? Нічого! "Просвіта" й ті засідання?.. Треба дійсної праці, а не засідання й промови. Вихопиться із цього задушливого міста кудись, де щось роблять, де треба працьовитих людей, де є справжнє діло!

Вулиця скінчилась і перейшла на невелику площу з високою кам'яною церквою посередині. Проти церкви світить на всю площу самотній електричний ліхтар. Це він був тою світлою цяткою, що здалека вабила до себе Євгенові очі. Але зблизька він був такий же, як і інші повітові ліхтарі, коло нього вгорі так само крутиться нетля й беззвучно струменить на землю брудно-жовте світло. Євгенові чогось видалось, ніби цей ліхтар світить куди гірше від інших. Його світло ледве доходить тільки середини бруку й, одчаявшись змагатись із густою темрявою, безпорадно падає долу, Євген навіть зменшив ходу, щоб подивитись, якого місця найдалі сягає нужденне проміння ліхтаря. Ліворуч від нього стояв одноповерховий будинок колишнього "дворянского собрания". Над парадними дверима видно маленьку, з дикту зроблену вивіску: У&ездный совіть рабочихъ, салдатскихь и крестьянскихь депутатом. Коло вивіски стирчить прапор. Туг завжди не так, як коло "Просвіти" — маленький червоний і великий жовто-блакитний, тут тільки один простий, ніби наспіх зроблений, червоний прапор. Кілька променів з ліхтаря якось-таки долізли до нього й обар-вили прапор у барнавий колір. В будинку було ще світло й людно. З одчинених вікон тхнуло махоркою, людським потом і уривками долітали чиїсь приглушені слова.

— Совдеп засідає, — сказав умисно собі Євген і недоброзичливо пройшов очима вздовж вікон. — Що вони там обмірковують? Які ще нові неписьменні резолюції майструє для повітового пролетаріату й "крестьянства" совдепівський вождь Гончаренко з рудим солдатом Щербанем, що ледве знає письма й виконує в них обов'язки секретаря?

1 в пам'яті виплив сірий, складений учетверо, папірець, писаний невиразною, без указівного пальця Щербаневою рукою:

Поветовому Украинскому Товариществу "Просвіта". Товарищи українцьі!

Уездной Совет Рабочих Солдатских и крестьянских депутатов обсудил ваше предложение обменяться з нами представителями для контакта и связи, но принимая во внимание, што пролитариат, а также крестят не имеют своего отечества и што шовинистическое раздиление их на всякие национальности только вредит делу революции, а также играет на дудку мировому империализму и буржуазии, постановил отказаться от контактов и вообще од будь какой связи с українской "Просвітой", кас с организацией явно буржуазной и с националистишеасим направлением об чем и просит настоящим вас увидомить.

Председатель И. Гончаренко Секретарь Михаил Щербань.

Націоналістическьким! І хоч би хто, а то ж "енки" — Гончаренко і Щербань!.. О скільки ще треба праці. А час летить, скажено летить час! Вже минуло чотири місяці революції — а що ти зробив за цей час, Євгене? Чотири місяці!..

Євген майже фізично відчув лет часу. Ось іде знову швидко він, Євген, а повз нього, як вихор, мчить у майбутнє час. Євген ось тут, а час — праворуч і ліворуч повз нього, навіть здається, що над вухами ворушиться волосся від шаленого його подуву. І не спинити його, не наздогнати.

Тоді дужа хвиля енергії підхопила Євгена й понесла вулицею, немов удома й справді чекала на нього серйозна невідкладна робота. — Треба працювати! Працювати й працювати. Але чиста мета вимагає чистих рук. Треба насамперед раз і назавжди остаточно покінчити з Малайкою.

1 не відкладати. Сьогодні ж! Прийду, вона одчинить двері й зразу ж сказати їй: "Слухайте" (так, так: слухайте, а не слухай; треба рішуче кинути цю паничівську звичку казати служниці на т и і нема чого тут соромитись!) Маланко, я поводився з вами погано... ("поводився" тут зовсім не підходить, та й "погано" якось недоречно, треба якихось інших слів, ну та це не важно!). Словом, так роблять паничі із наймичками, а я не хочу бути більше "паничем". Простіть мені, Маланко, і я прошу вас дуже: не ставтесь до мене, як до хазяйського сина. Розумієте? Я став зовсім іншим і того поскуд-ства, що було, я більше не зроблю... Дайте вашу руку. Так. Я тисну її, як своєму другові. Тепер ми друзі, товариші — розумієте?.." Маланка такої тиради, звичайно, не зрозуміє, треба простіше під її психологію. Та не в цьому річ, головне — одважигись сказати, а там воно само собою якось... І з Люсею. І з Люсею теж. Ну що ж — учились у гімназії, росли, не помічали, а тепер — виявилось, що ми зовсім різні люди. По-інакшому мислимо, по-інакшому дивимось, сприймаємо. Сталось — що сталось, його не вернеш, але чесніше ж тепер сказати правду в вічі, аніж зав'язати один одному світ!

І знову пригадалось, як жорстока іронія, як лиха насмішка Люсине "мой жених" у дяді Колота. "Жених!" Ну й слово ж вигадали росіяни, а ще й пишаються мелодійністю своєї мови!.. Люсі треба написати листа. Довгого листа, і все в ньому викласти. Пояснити їй.

Євгенові почали складатись в уяві перші рядки листа: "Люся! Моя подруго, моя хороша подруго! Я не обвинувачую ні тебе, ні себе, ніхто з нас не винен. Я вдячний тобі за ті прекрасні хвилини життя, що ти дала мені,

і їх я не забуду ніколи. Що б там не сталось у житті,

_ __ " але...

Ось уже й батьків дім. Одноповерховий, довгий, з віконницями назовні. Віконниці зараз щільно замкнені на прогоничі й через них не

пробивається на вулицю жодного променя. Це Маланка зачиняла віконниці. Вона бере невисокого дзиґлика і ставить його коло кожного вікна, потім заносить одну ногу і тоді спідниця закочується, виставляючи на показ велику литку з набряклою синьою жилою. Маланка, сопучи, зачиняє віконниці й суне залізне колінце прогонича в дірку. Маланка, мабуть, давно вже позачиняла віконниці й тепер спить. Всі в домі сплять. Зараз Маланка мені одчинить і я скажу їй. Неодмінно! Це вже вирішено. Не варто стукати на парадні й турбувати домашніх.

Євген підійшов до хвіртки й натиснув на клямку. Хвіртка замкнена. Пусте! Він задер на клямку ногу й подерся на паркан. Штани зачепились за якийсь зле прибитий цвях і щось у них тріснуло.— Єрунда! — подумав Євген: — завтра візьму голку й сам зашию, щоб не помітили.

Він постукав на чорний хід і Маланка на цей раз чомусь занадто швидко заторохкотіла в сінцях. Не встиг тричі стукнути, як вона сполоханим, неприродно різким голосом спитала за дверима:

— Хто? Хто там?..

— Що вона — не спить іще? — здивувався Євген і потягнув двері. В кухні чиркнув сірником посвітити собі дорогу і тоді одразу побачив — на підлозі коло Маланчи-ного тапчана сіріє скинуте рядно, двері до покоїв одчинені, чути в коритарі далеке поспішне тьопання нічних капців десь коло хлоп'ячої кімнати. Збоку, забувши накинути гака на сінешніх дверях, стояла сполохана Маланка й винувато чухала поперек.

"Тут допіру хтось був! — промайнуло Євгенові в голові й він цю ж мить догадався: — Це Леонід. Льонька лазив до Маланки!.." І тоді враз уся готовність говорити

З Маланкою спорхнула геть, мовби її ніколи не було та й не могло бути. Коли Маланка отямилась і промимрила йому, йдучи до тапчана:

"Спокойно! ночі, паничу", навіть і тоді нічого не відказав, тільки подумав: "П а н и-

4 і" казала б уже, а не "паничу", нас же два... Просто якась полігамія в домі, а не життя... Євген почекав у кухні, поки зовсім не затихли далекі Леонідові кроки, і, коли все довкола змовкло, він усе ж постояв ще хвилину, боячись, що капці можуть знову затьопати.

Проскочити б якось беззвучно й непомітно в своє ліжко під ковдру, щоб не зустрічатись поглядами з Леонідом. Євген почував, що тільки-но він побачить Леоніда, як зараз же почервоніє так, ніби це не він Леоніда, а його Леонід заскочив із Маланкою. Було гидко навіть подумати зараз про Леоніда, і в той же час Євген відчув у собі раптовий наплив якоїсь незрозумілої вдячности Леонідові. Це він, Льонька, звільнив Євгена від потреби починати ту безглузду розмову з Маланкою. Так легко й просто: пішов, як, певно, звичайно ходить до повій, дав уже десь їй, мабуть, три карбованці й через це Євгенові тепер не треба нічого Маланці пояснювати й нічого перепрошувати. Через що саме не треба — не здавав собі справи, але твердо й без вагань вирішив, що тільки так і мусить робити. Євгенові стало ясно само собою, що вже ніколи він не наблизиться до Маланки, що тепер, після Леоніда, це вже — справжній кінець, але для чогось хотілось іще раз і саме зараз подивитись на Маланчине лице, приглянутись до кожної його риси, навіть здалось, ніби він зовсім забув це лице, воно розплилось у пам'яті в безформену невиразну пляму й вабить своєю невідомістю. Маланка зашаруділа в темряві під рядном і перевернулась на другий бік.

— Ішли б спати, а то ще наверзеться бозна що, — сказала вона задерикувато. її сороміцький, маснуватий олос, який на щось натякав, який щось не договорював і цим самим незрозуміло тягнув у липку похітливу каламуть, воскресив Євгенові реальний Маланчин образ. її зеленаві очі зараз примружені й посміхаються в непроглядну темінь до стінки, довгі ніздрі трохи здригають і рот вбирає в себе тонкі губи, наче боїться, що вони не витримають і пирснуть сміхом: вона вся нашорошилась і чекає від Євгена слова, щоб знову сказати щось таке,

після чого Євген почує холодок піц огруддям і шалений, невгамовний порив бажання. Навіть і тепер Євген помітив у собі знайоме хвилювання і — надто оті ніздрі, що здригаються... Вони, як гарячі загнуздані коні, що ось-ось зірвуться в чвал... Та переміг себе. Рвонув по настирливій звабі й спокійно сказав Маланці:

— Ні, Маланко, тепер мені вже нічого не приверзеться. На добраніч! — Щось буркнула у відповідь Малан-

гулко коритаром щасливий

своєї перемоги й радісно думав:

— Е, та ти, Євгене, не зовсім іще зіпсутий! От бачиш. Хто це сказав: "Ніяка перемога над жінкою не дає стільки насолоди, як перемога над самим собою"? І справді це так... Ой, як риплять черевики! Треба навшпиньки, а то ще, гляди, мамуня прокинеться.

Леонід роздягався удавано повільно й мляво. "Прикидається, ніби нічого не трапилось", — подумав, усміхаючись, Євген, але не було вже злости до брата. Сів на своє ліжко і взявся розшнуровувати черевики. Леонщ таки не втерпів і крадькома зиркнув з-за плеча на Євгена: догадався чи ні? Євгенові очі зосередились на шнурках і нічого не виявляють. Може, це він так умисно, а, може, й справді нічого не збагнув. Тоді Леонід пустився на останню спробу: скинув шлейки й безжурно, не обертаючись:

— Ты уже пришел, Женя? А я уже собираюсь спать, засиделся сегодня малость...

— Да, безумовно, вже треба спати, — промовив Євген, не підводячи від черевиків голови, і це знову заморочило Леоніда: очевидно, догадався; хлопець спостережливий і, здається, не дурний. Неясність становища непокоїла Леоніда. Його почало турбувати не так те, що

Євген помітив і тепер розводить собі мораль (— Теж суддя об'явився!), як саме голе питання: знає чи таки ні? Леонідові хотілось якнайшвидше вийти з цього фальшивого становища. Він, не скінчивши роздягатись, ліг горілиць на ліжко й закурив цигарку. Крізь сизі клуби тютюнового диму обережно подивився на Євгена. Роздягається. Кинув на стілець шкарпетку й накривається ковдрою. Одвернувся до стіни. Рипить матрац. Мовчить

Євген. Леонід подумав трохи, глибоко потягнув цигарку, струсив на підлогу попіл і тоді зразу почав надто високим, не своїм голосом:

— А ты знаешь, Женя, — в Австрии есть целые полки украинцев, сечевые стрельцы называются, даже вот на нашем участке, против моей роты, батальон их стоял, и, понимаешь, как только на фронте затишье, особенно вечером, так они сразу и начинают петь малороссийские песни, даже странно слышать.

— Нічого "странного" нема. Яких же їм пісень співати? — Пробубонів від стінки Євген.

— Ні, ти можеш собі уявити: фронт, колючий дріт, націлені в брустверах кулемети і — раптом тобі яка-небудь "Закувала та сива зозуля" або ще ця... як її? Одно слово — сама, що ні є, наша, малоросійська пісня. Мої солдати-полтавці іноді навіть підтягують їм. Ті, як тільки почують з нашого боку спів, замовкнуть, наслухають, а потім, як ушкварять одразу — ну просто немов десь на селі сидиш, а не в шанцях! І це, розумієш, вони і є: найзапекліші мазепинці. У нас у полку кажуть навіть, що, коли почала" війна з Австрією, відціля, з Росії, до них майнуло три тисячі українців потай, через кордон.

"А все-таки який Льонька дурак! Типовий офіцеріш-ка..." — подумав Євген, а Леонід уже забув справжню мету своєї розмови й, сам того не помічаючи, дедалі більше захоплювався фронтовими враженнями:

— Попадались нам і полонені з них. По-російськи — ні слова, а по-німецьки й по-українськи, — цебто по-галицьки, — наче це їм рідна мова! І так це, розумієш, навіть дивно якось: зовсім простий тобі солдат, мужлан, можна сказати, а ні один наш штабний не втне так по-німецьки, як він! А ось по-російськи — ні бельмеса. Ми спочатку думали, що вони прикидаються, виявляється, — ні, таки справді не можуть. Вони на допитах — теж, про Україну все...

— Ну так що? — глухо, не обертаючись, спитав Євген.

— Как что? — не зрозумів Леонід. — Вони теж, як і Центральна Рада в Києві — за Україну. Цебто за відокремлення. Я одразу, ще коли воно тільки починалось, помітив, що тут не без німецького впливу.

Леонід навіть підвівся на ліктях, готуючись доводити правдивість своїх спостережень..

— Тут, Женя, не обійшлось без певної інтриги... Інтрига, безперечно, є, — авторитетно заявив він і спинився, чекаючи від Євгена заперечення. Євген мовчав.

— Тут, розумієш, Женя, розрахунок досить простий: посіяти поміж російським народом, поміж різними там російськими племенами ворожнечу й недовіру, зробити самостійну Україну й цим самим розбити Росію!

Леонід навіть пояснішав на виду й замилувався з себе, що так легко й швидко розплутав хитре плетиво ворогів Росії.

— Ну і що ж? — знову глухо й флегматично, немов це все його ніяк не обходить, спитав Євген.

— То-есть, как это "ну і що ж"? — щиро обурився Леонід і подумав: "Удивительно упорный и настойчивый мальчишка!"

Леонід спустив на підлогу ноги й устав з ліжка.

— Я думаю, ты понимаешь, это происки германского генерального штаба! Это же ясно, как пить дать. Вот и Ленина тоже прислали специально в запломбированном вагоне. Это все к одному сводится... Меня даже удивляет, Женя, как ты после этого можешь быть украинцем! Я понимаю — можно любить свой край, песни народные там, малороссийский театр, но Россия!.. Ведь неужели Россия, судьбы великой России... — Леонід замахав руками, силкуючись підібрати найвразливіших слів, а тим часом він ще раз сказав патетично " России", розтягаючи кінцівку "ссии", але це видалось Євгенові вже зовсім штучним і награним.

Євген раптом круто повернувся на ліжку й пильно втупив у Леоніда очі. Леонід з несподіванки замовк і спинився перед братом.

— Скажи мені, Льоня, як це ви на фронті дізнались, що січовий стрілець — ні бельмеса по-руськи?

— То-есть как? — нахмурився Леонід.

— Та ось, як це воно виявилось, що він, як ти кажеш, "не притворяется"? Через що ти думаєш, що він справді не може по-руськи?

— Ну это, положим, сразу стало понятно: унтера лупили так, что печонки иногда отрывались, мертвый бы заговорил! А эти все равно...

Леонід одвернувся від брата й махнув рукою:

— Нет, эти не умели! — докінчив він, замислено дивлячись на матовий абажур лампочки коло ліжка.

— Значить, ви їх били? Полонених — били? — тихо спитав Євген, не спускаючи з Леоніда серйозних, пит-ливих очей, і Леонідові нараз

неприємно привиділось, ніби з Євгенових очей випромінюється якийсь дуже гострий, зовсім матеріальний погляд, проходить йому, Леонідові, через тіло і ось відбивається на краєчку електричної лампочки, що стирчить під абажуром. Він нервово ворухнув правим плечем і мимоволі трохи навіть скулився. — Значить, били? — настирливо і протяжно запитав удруге Євген.

Леонід стенувся. Він раптом зовсім оговтався від чудного враження, що на нього справили братові очі, й воно видалось йому дивним і образливим: "Совсем почти мальчишка, младше меня и — какие-то там тебе гипнозы!.." Це розсердило Леоніда й нагнало йому досади й невдоволення. Відповів братові сердито й навіть з якимось ледве помітним тоном зухвалости:

— Конечно били! Чего там! На то и фронт. Война — это не бирюльки. А разве наших пленных казаков — мадьяры и немцы не били? Ого, еще как!..

Євген нічого більше не сказав. Знову повернувся до стінки лицем і натягнув собі на саму маківку ковдру. Проте довго не міг заснути: все стояв в уяві полонений, безборонний січовий стрілець, якого допитує ідіот Льонь-ка й б'ють величезними кулачищами просто в лице, по очах, по носу, в підборіддя очманілі Льончині унтери.

VIII

Від давньої козацької Слобожанщини мало що залишилось у місті. Древня трьохбанна дерев'яна церква, важка пудова Євангелія, що колись був подарував їй Мазепа, та ще назва вулиці — Повстяна. Колись, за давнини, місто було полковим, і це з тих часів, не знати як, зберігся козацький поділ міста на сотні. Перша сотня, друга, третя, п'ята... Але дато чужі самовладні руки по-касували козацький устрій, навіть старі діди вже не дер-жали в пам'яті козаків, забули, і тільки назва, як випад, кові сліди давніх прадідів, залишилась пізнім нащадкам на згадку. Ще з

дитинства дивно було чути Євгенові на вулиці, коли, після бентежного передзвону на Успенській дзвіниці, сполохані пожильці питались:

— Скільки разів дзвонили?

— Треба пощипати: раз, два, три, чотири... На четвертій сотні горить!

І після революції залишилися сотні. Сотнями сходилися на базар скупитись і погуторити, сотнями обирали до всяких комітетів та міської думи, тільки тепер вони прибрали Євгенові нового, трохи таємничого і разом тужного змісту. Сотні залишились, як і за козаччини, та не було в сотенних пожильцях ні козацького звичаю, ні козацького духу; плинна ріка людського життя змила їм і заповзяття й саме їхнє ім'я. А треба було людей. Людей, людей. 1 бракувало часу, зовсім не вистачало часу переконувати їх, тисячі спантеличених, нерозважних і байдужих.

Раніш, до революції, в місті сонно жили напрочуд живучі, ледачі люди. Євгенові здавалось, що ці люди були чимось особливі, властиві тільки цьому місту, немов то не просто собі міські повітові пожильці, а якесь окреме плем'я, що бозна від яких прадавніх прадідів рід свій веде, й нема переводу тому кремезному, вилежало-му, вигодованому роду. В місті було надзвичайно багато родичів і знайомих. Навіть Люся, обчислюючи якось Євгенові безконечну череду своїх тіток та дядьків, дійшла висновку, що й вони родичі теж. Брат і сестра в третіх чи в четвергах. 1 це несподіване відкриття дало тоді Євгенові незрозумілу, тиху радість.

Міські пожильці скніли в безвихідній нудьзі; вони вмирали під дев'яносто років, геть зовсім збридившись життям. В місті любили дивитись на пожежі й малоросійські вистави і страшенно цікавились усіма подробицями зальотів місцевих Дон-Жуанів і нескладних романів повітових Клеопатр і Месалін. 1 це певно через цю нестриману цікавість пожильців у місті не могла держатись жодна конспірація та інкогніто.

Єтаний на все місто політичний засланець завжди уперто мовчав, а кілька громадських діячів мимоволі обмежували свою діяльність благодійними виставами з дозволу начальства й вічними скаргами, що нема довкола людей. В місті жили ще дві україноφільські родини, але їх бачили тільки на літніх вакаціях, коли їхні діти, студенти й курсистки, повертались із Петербурга й Москви. Життя в місті точилося безжурно й безрадісно з року в рік, злегка порипуючи, як старосвітські бабусині дзиґарі.

І раптом з далеких країв, через тисячі несходимих верст до міста влетіла революція. Вона прийшла патріархальними нашорошеними вулицями зухвала, бузтурботна й трохи п'яна. Вона вивела пожильців із їхніх батьківських та дідівських домів на міські майдани й вулиці й перетахлювала людей. Всім відомі поважні Миколи Петровичі й Олександри Васильовичі стали нараз кадетами й народними соціалістами. В місті об'явились есери, есде-ки, українці, більшовики, совдеп і навіть говорили про якихось трьох невідомих одчаяних анархістів, що заскочили відкілясь із каторги до міста. Громадські діячі, земці й гласні міської думи організували Громадський комітет, але на нього в місті спочатку не звернули уваги: промовляли мітинги, співали "Марсельєзи", ходили маніфестації, лопотіли прапори, з'їжджались з'їзди, сходились наради й комітети. Йшла революція. Ішов квітень, травень, червень. І ніхто в місті не думав, що так скоро почнуться незрозумілі страйки робітників у суворому, туманному Петрограді, що захрясне в міністерській кризі Тимчасовий Уряд і почне м'якнути, танути й підпливати на фронтах велика російська армія.

В місті подорожчали харчі й з'явились дезертири. Спочатку поодинці, далі групами й останні дні цілими юрбами. Кожний поїзд, що приїздив до невеликої затишної станції, струшував із середини вагонів, з дахів і буферів, як мокрий ггісок, грудки зморених, лютих, озброєних людей. Вони ордою загачували вокзальну вулицю, товклися коло Совдепу й сірим землистим місивом рябіли поміж ятками на базарі. Вночі стало небезпечно ходити темними вулицями, а на дальніх околицях

вечорами лунали часті безглузді постріли. На газетних шпальтах замигтіли нові слова: "спекуляція", "кризис",

"диктатура", газета волали про небезпеку свободі й революції і лякали обивателів примарами громадянської війни. І тепер, коли все довкола занепокоїлось і тривожно ждало, як фатуму, якихось грізних, неминучих подій, в місті згадали про Громадський комітет. У світлій тиші просторих земських кімнат сидів досі Громадський комітет, як дивоглядний залітний птах на високій скелі посеред бурхливого невгамованого моря. Хвилі розбивались і пінились десь далеко внизу, а сюди не долітали навіть бризки, і птах міг вільно споглядати імлу далечини й смарагд бурунів. У Громадському комітеті сходились чисті, білі, чемні, інтелігентні люди. Тут без галасу, без криків поважно говорили про установчі збори, аграрну справу, демократію і соціалізм.

Тепер цьому мудрому, зосередженому спокою вийшов кінець. Скеля нараз осіла й дикі струмені навіжено вдерлись між каміння. І тоді в місті зненацька повірили в Громадський комітет і потягнулись до нього. Від комітету сподівались, що він здешевить ціни, переловить дезертирів, приборкає свавільний Совдеп, наведе в місті лад і поверне ті перші дні, коли вірилось і не можна було не вірити.

Громадський комітет винесено на гребні хвиль і хвилі гойдають його, несуть у невідомий завтрашній день.

В Комітеті зранку допізна тепер товчуться якісь делегації, депутати, без кінця сидять на засіданнях, нарадах, роздають літературу й пишуть до губернії резолюції. Сьогодні призначено пленарне поширене засідання. Засідання надзвичайне. В Петрограді вийшли на вулицю збільшовичені соддати. Тимчасовий уряд під загрозою. Революція в небезпеці. Треба єдности всіх верств людности. Єдиною одностайною громадською волею спинити руки узурпаторів, що простяглись до законної демократичної влади! І це тому, окрім постійних членів, на засідання спеціально запрошено ще представників кооперації, "Просвіти", Української повітової ради, начальника тюрми, скарбника,

директора гімназії, представників Совдепу і якихось селян, що пріють серед липневої спеки в цупких домотканих сіряках, репрезентують тут чи то сільські організації "Селянської спілки", чи "Крестьянские советы".

Голова "Просвіта" Марко Степанович Федорець сказав учора Євгенові наостаннє:

— Так ви вже, пане Барабаш, будь ласка там... Воно, звісно, пан Вареник не дуже зможе того... Ви ж знаєте Його. Но але його треба було обов'язково послати від "Просвіти"; знаєте, там буде вся ота інтелігенція, земські, а він же відомий на ввесь город суддя. Так ми покладаємось на вас, ви там українську справу того...

Марко Степанович легенько потиснув Євгенові лікоть і привітно моргнув лівим оком:

— Тримайтесь добре! А як будуть перебаранчата говорити, — не звертайте уваги!

Марко Степанович щиро затермосив на прощання Євгенову руку й повернувся бігти на засідання організаційно-інструкційної комісії; потім похопився й став:

— Да, а мандата ж не забули? Ну, бувайте! Головне — не звертайте уваги! Це їм — як собаці шпигинар... На все добре!..

Милий, симпатичний Марко Степанович! Булочник, звичайний булочник, що знається на французьких булках, петльованому хлібі, тістечках і тортах. Він самотужки навчився письма й сам, без сторонніх указівок, дійшов між піччю, лантухами борошна й діжею з тістом до української свідомости. Його заходами в місті, на бульварі, поставили колись, ще до війни, кіоск в українському стилі, де продавали "Кобзарі" й одривні українські календарі. Він давній українець. Євген подивився йому вслід на куценьку, але гладку постать і подумав: — От не було б

української ідеї — і пік би собі, не задумуючись, Марко Степанович булки, як печуть тисячі будочників, пиячив би неділями, шахраював би коло вагівниці. Це українська ідея зробила його громадянином і людиною!.. І хотілось, щоб були сотні, тисячі Марків Степановичів Федорців. Булочників, ковалів, теслярів, кравців, механіків, навіть гицелів, навіть асенізаторів. Так, так — отих зневажених, упосліджених від усіх "золотарів". Національне відродження міняє зовсім людину. Думки, наміри, бажання, сумління, навіть вид — усе стає іншим. Сама людина відроджується! З давніх, плутаних, невільницьких мандрів — вернутись до своєї нації. Жити для неї, працювати. Що може бути кращого?

1 Євгенові схотілось неодмінно виправдати надії Марка Степановича. О, так! Він зробить усе, щоб на то-му засіданні Громадського комітету високо стояла українська справа. Він твердо виступить перед тими земцями, кадетами всякими, за Марка Степановича, за всіх Марків Степановичів. Навіть не просто собі за тих, що звуться "свідомими, щирими українцями", а за трудящих, за тих, що, окрім праці й України, не мають за душею нічого. За українців — ковалів, лимарів, шевців і... асенізаторів. От на зло тій маніжній "общерусской" інтелігенції: хай живе український асенізатор!..

В парадних дверях Земського будинку Євген подав комісії свого мандата. Суддя Вареник уже сидів тут. Тільки чогось він опинився в мандатній комісії в товаристві ошатно вбраних колег і ретельно записував щось у синій зшиток.

Євген умисно затримався біля мандатної комісії й голосно, щоб усі поблизу чули, звернувся до Вареника:

— Добридень. І ви, здається, від "Просвіти" сюди? Вареник незадоволено одірвався від писання й втягнув у коміра коротку шшо:

— Да, да, и от "Просвіти" тоже... Я вибачаюсь, занят очень, — Вареник рвучким жестом показав на розгорнутий зшиток і знову нахилився писати.

— "И от "Просвіти" тоже", — бридко затаврувало Євгенові вуха й він одійшов. — Значить, іще від когось? Тоді навіщо було "Просвіті" "обтяжувати" так його має-статність пана судцю? Щирі, наївні Марію Степановичі, що помацки долізли до перших щаблів культурности! Вони ладні довіритись кожному освіченому піджакові, що злегка посміхнеться їм. Вони, як діти, панькаються з цими "освіченими"... Стало кривдно за Марка Степановича — його безмежне глибоке довір'я зраджено вже тим, що Вареник сів у мандатній комісії поміж гласними та земцями й почував тут себе, як у своєму кабінеті. Типовий, викінчений малорос, з таким української фракції не складеш!..

Ще ніколи, мабуть, земство не бачило в своїх стінах такої сили різноманітного люду. Всякі представники, депутати, члени й просто цікаві з місцевої інтелігенції заповнили його великі кімнати. Кімнати — правильними квадратами, світлі й просторі. На стінах висять на картонних таблицях скляні рурки з сухими стеблинами рослин і зразками повітових ґрунтів; білі, чітко креслені діаграми шкільної мережі й статечні фотографії земських діячів. Від цих рурок, діаграм і портретів струменіться мудра тиша, пахне ситим задоволеним земським життям, шляхетним добродійством, поміркованим лібералізмом і саме земство скидається на самотній, принадний острів, дивом уцілілий від революції й безладдя.

Тут господарями — земці, вони клопочуться за стільці й чай, дають накази служникам і збирають делегатів до радної зали. Вигляд у них серйозний, трохи урочистий, але незалежний: нам, мовляв, нема чого припасовуватись до нових обставин, ми завжди були ліберадами й за народ.

У радній залі — хаос людського тіла й гомін сотень голосів. Групками товчуться люди вздовж довгих, приставлених один до одного столів і

рівного, виструнче-ного шерегу коричневих стільців. Адвокати, вчителі, агрономи, бібліотекарі і якісь невідомі тендітні інтелігенти, що понаїздили сюди останнім часом на дешеве й спокійне літнє життя з губерніальних міст і далеке" північної столиці. Серед цієї білости, де свіжопрасованих білі штани зливаються, селянські сіряки виглядають, як дивовижна екзотика. Вони, як у табуні, туляться один до одного. Широка радна зала й ці чисті миршаві люди гнітять їх, і селяни боязко роздивляються навкруги, мов необачно вскочили до пастки. Зліва, під важким, нещодавно намальованим портретом Родзянка, Євген побачив огрядну постать ветеринара Коваленка. Він люб'язно розмовляв з якимсь худезним панком у пенсне; панок маніриться, викривляється, мов на мотузках держиться; коло них виринула з короткої шиї пташина голова судді Вареника й знову пірнула за комірець. Це Вере-ник уже впорався в мандатній комісії й зараз розпочнуться збори. Євген уже проштовхувався був до Коваленка порадитись, але, побачивши Вареника, рішуче повернув назад:

— Чи варто? Для них я хлопчисько, молокосос. Хіба з ними можна говорити? Та вони й українці такі!..

Коло голови Громадського комітету, поважного, гладкого чоловіка з рум'янцями на щоках і маленькими рожевими брижами на шиї, запобігливо крутиться з паперами земський діловод, просвітянин Бондаренко. Він низько схилився до столу й щось говорить голові, тримаючи напоготові в руці олівця — тільки-но відповість певний у собі, одгодований голова, а він зразу ж: чирк-чирк і записав. "А цікаво, по-якому Бондаренко говорить до голови? — задивився Євген на прилизаний до лоба білявий Бондаренків чубок. — Звичайно, по-російськи. То тільки в "Просвіті", а тут, звісно, мовляв, знаєте — служба, а вдома жінка, дитина..."

— Вы от "Просвіти", если не ошибаюсь? Ваше место вот там. Пежалста, я проведу.

Євгена повів у дальній кінець зали земський розпорядник, ґречно розсипаючи перед ним "Пакорно прашу! Будьте добры! Пежалста" ...Від цієї занадто вже підкресленої чемности земця Євгенові зашарілись чомусь щоки й навіть починають пашіти жаром вуха, а найголовніше — ноги стали якимись шкарубкими й зовсім не слухаються. Вони вайлувато чіпляються передками за ніжки стільців, що не крок, оступаються, як на кризі, немов зроду вони не ступали паркетом. Євген соромиться своєї незграбносте, він метушиться поміж клятими стільцями, понастяганими сюди з усього земства, і в той же час з острахом і досадою чує, що і язик йому зовсім одмовився виконувати свої звичайні функції, лексикон неймовірно збіднів і язик ледве спроможний мугикнути до земця "будь ласка", "дякую", та й то помилився — сказав, здається, "будьте ласка".

"Уявляю, що він подумає після мене про українців! — тоскно мелькнуло Євгенові на думці. — 1 що за дитяча соромливість, чорт би її забрав! Обернутися б до цього випещеного "русского" інтелігента й:

— Коли буде Україна, ці ваші "пежалста" — к чорту тоді! Тут живе український нарід, і, будь ласка, без цих... "Знову це ідіотське "будь ласка".

Тільки, коли зник за спиною земець, а насупроти сіли представники Совдепу Гончаренко і Щербань, Євген заспокоївся й вільно міг дивитись перед себе й бачити людей.

Секретар Совдепу Щербань, рудий солдат з місцевого шпиталю, одразу ж, як тільки сів до столу, захотів пити. Він важко схилився животом на стіл і простягнув руку з цурупалком одбитого на фронті вказівного пальця до карафки. Карафка на нікельованій таці стояла далеко і Щербань, щоб дістати її, зовсім ліг животом на стіл. Це помітив гласний міської думи з червоними гвоздиками в петельці й вибачливо посміхнувся.

— Воды желаете? Пежалста!

Гласний легко, пишаючись своєю спритністю, схопив карафку й поставив перед Щербанем. Щербань міцно взяв обома руками карафку й, боячись набурити на рівне зелене сукно, бережно почав наливати собі води. Напруження й обережність зморили його. На лобі йому випнулась грубезна крива жила, він упрів і нервовою дріб'ю тремтів на руці цурупалок пальця, як щойно од-рубаний. Випив з насолодою одну за одною три склянки земської води, як коштовне заморське вино.

Голова Совдепу Гончаренко пильно розглядав гранчасту затичку на карафку. її блискучі кришталеві ромбики міцно увібрали його увагу й Гончаренко круїив її на всі боки в своїй долоні, мацав пучками й навіть постукав по ній легенько нігтем, наче хотів перевірити її добротність.

Гласний з гвоздиками, не криючи іронічної посмішки, дивився, як Щербань нахиляв до рота шклянку й спрагло ковтав воду, потім повернувся до свого лисого сусіди, підпер рукою голову й сказав:

— Знаєте, Павел Анемподистович, — когда я думаю о нашей революции, я всегда вспоминаю слова стихотворения:

Только утро любви хорошо. Хороши только первые встречи.

Да, только лишь утро и первые встречи, а не сумерки и наглые рожи "товарищей"!..

З далекої середини столу, де важко вгрузає в крісло дебелими стегнами рум'яний голова Громадського комітету й секретарює Бондаренко, зайшла раптом тиша й легкою хвилькою докотилась до кінців. Бондаренко стоячи зачитав чітким дзвінким тенором порядок денний і несміливо присів на стільці.

— Может быть добавления какие, изменения? — оксамитово забринів голова комітету й досвідченим певним оком оглянув збори.

— Есть! — Гончаренко поривчасто, наче боявся, що спізниться і втратить голос, устав і правицею одсунув далеко назад стільця.

— Од имени социал-демократической фракции большевиков предлагаю изменить пункт первый повестки дня: не "Поддержку Временного Правительства", а "Текущий момент" поставить.

Від одного вже слова "большевиков" збори зашаруділи й уп'ялись ворожими поглядами в Гончаренка; пропозиція змінити порядок денний збила в залі галас і метушню. Здавалось, що напружений терпець зборів тільки й чекав цього моменту, щоб урватись і дати волю почуттям. Збори захвилювались, чулися обурені вигуки, десь гістерично сперечалась із кимось жінка. Гласний з гвоздиками знову обернувся до сусіди:

— Да разве с ними, "товарищами", можно серьезно говорить! Звери, не люди!..

Голова розмірено задзеленчав дзвіночком і спокійно зачекав, поки галас ущух. Йому не первина держати вудила зборів, на нього крики й шарварок не впливають, він не на таких ще зборах і не в таких бувальцях бував! Жодної гримаси, жодного роздратування. Він дочекався, поки стихли всі, й тільки гласний щось доводив іще сусідові. Голова перевів на нього великі бичачі очі й спинився пильним поглядом:

— К порядку, господа, к порядку!.. Я гадаю, — звернувся він до зборів, — нема істотної різниці між нашою редакцією першого пункту й тою, що пропонує представник Совета депутатів. Так чи так, а об'єкт обмірковування буде, розуміється, один і той же: чи маємо ми підтримувати Тимчасовий уряд і стати на заваді анархії, що насувається на країну, чи ми полишимо наш уряд висіти в повітрі.

— В таком случае, — знову встав Гончаренко, пошепотівшись із Щербанем, — наша фракция предлагает так сформулировать первый вопрос: "Поддержка Советов

—

рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов"! Ми не маемо наміру підгримувати буржуазний Тимчасовий уряд, що веде країну до загибелі! Ми просимо проголосувати нашу пропозицію!

Ще коли Гончаренко почав тільки говорити, гласний одхилився на спинку стільця, поклав на стіл долоні й, усміхаючись, наготувався потішати себе совдепівськими абсурдами, але, коли на Гончаренкову пропозицію несміливо озвався хтось із селян: "Правильно! Конечно, за Сов'єти"... — лице йому перекосилось. Він знову присунувся до столу й крикнув до голови:

— Это же, наконец, нахальство! Они пришли сюда смеяться, а не работать!..

З протилежного кінця столу нервово підвелась худа жінка в англійській блузці й гістерично крикнула до Гончаренка:

— Здесь не шайка германських шпионов! Зідесь собрание чесных людей! Мы требуем не оскорблять нас подобными предложениями! Мы не можем...

Жінка запнулась, добираючи слів. 1 серед наглої тиші хтось із селян, що сіли окремим рядком, щільно один коло одного, голосно, на всю залу:

— А вона часом не з дома Романових?

Дядьки весело зареготали. Жінка захлинулась і зблідла. Втелющилась невидющими, жаскими очима в одну точку понад головами людей і нервово застукотіла пучками по столу. До неї кинулись заспокоювати.

— Не обращайте внимания! Дикари!..

— Да стоит ли, Нина Петровна, волноваться! Несвідомий темний елемент і взагалі... Хіба в нас можуть жити політичним життям?! Раби, що зірвались із ланцюга... Не треба ж.

— Это безобразие! Мерзость!

— Нас провоцируют! Мы протестуем!.. Бондаренко аж пригнувся від того рейваху до своїх

паперів і боязко зиркав то на жінку, то на селян. Тільки голова не втратив рівноваги й певности. Він знову спокійно взяв дзвіночок і звільна, як батько — дорослих дітей, обвів очима залу:

— Спокійно, панове, спокійно. Ми проголосуємо зараз і все буде розв'язано.

— Фракція більшовиків просить проголосувати! — крикнув Гончаренко і вся зала, немов хотіла випередити його, враз зірвалась:

— Так, так! Ми просимо! Голосуйте!..

— Хто за порядок денний Громадського комітету?

Потужний рвучкий ліс рук, і Бондаренко, загаявшись над протоколом, поспішно підвів угору свою руку з олівцем.

— Хто за пропозицію фракції більшовиків?

— Два... три, чотири, п'ять. П'ять!

— Утримались?

Один... — Хто це? Представник Української Повітової Ради Андрійченко і троє селян, що допіру голосували за першу пропозицію. Євген завагався, потім поспішно й рішуче підвів і собі руку.

— Ухвалено порядок денний Громадського комітету — діловито, не виявляючи ані задоволення, ані гніву, сказав голова й флегматично перегорнув на столі аркушик паперу.

Наслідки голосування не справили враження й на Гончаренка та Щербаня. Наче вони тільки того й хотіли, щоб їхню пропозицію одностайно провалили. Вони теж, як і голова, перегорнули свої папірці й порадились між собою пошепки.

"Коли знаєш напевно, що твою пропозицію провалять, навіщо ж тоді й ставити її на голосування! — здивувався собі Євген, дивлячись на два темні снопки усів і широке міцне Гончаренкове чоло. — Лоб у нього, як у Шевченка, — подумав Євген і йому незрозуміло заімпонував низенький робітник із місцевої ремісничої школи, що настирливо й відважно пішов проти всієї зали домагатись свого. — Наш Бондаренко не виступив би так за якусь українську пропозицію. Куди там! Навіть не писнув би при начальстві".

— Більше пропозицій не буде? — підвів лице від паперів голова й трьома пальцями покрутив у повітрі олівця.

— Є ще, — встав від Української Повітової Ради Андрійченко: — Я пропоную поставити на обговорення — приєднання до Універсалу Української Центральної Ради.

— Це в біжучих справах! — скривившись, поспішив до голови ветеринар Коваленко, ніби йому зараз зіпсували настрій якоюсь прикрою інтимною згадкою, а вслід за Коваленком в залі зірвалось іще кілька голосів:

— Конечно, в текущих делах!

Євгенові щось кортіло зараз виступити. Треба конче якось підтримати Андрійченка і стерти неприємне враження в залі після Коваленкової заяви. Встати б і, як Гончаренко: — Ми вимагаємо поставити першим пунктом — Універсал Української Центральної Ради! — Але язик знову став такий незграбний і тягучий, що спромігся тільки викрикнути під загальний шерех:

— Просимо універсал!

На Євгена здивовано вивалив очі його сусіда, гласний з гвоздиками, і обережно одсунувся далі, як від заразного хворого, що безцеремонно сидить тут, не зважаючи на свої бацили й інфузорії.

Андрійченкова пропозиція несподівано надала смі-ливости й Бондаренкові: він забігав очима поміж головою й Коваленком і несміливо спитав:

— А на каком языке вести протокол?

— То есть, как — на каком? — не зрозумів голова й навіть роззявив від здивування рота. 1 знову ветеринар Коваленко нетерпляче, з досадою:

— Конечно, — на руському! Тут же більшість не розуміє.

Тоді Євген щоголосу крикнув насередину:

— На українській мові!

Крикнув і прикипів очима до зеленого сукна, боячись глянути на запитливі, здивовані й обурені лиця.

Десь насередині його підтримало кілька молодих учителів і агроном, та потужний гомін, що звівся над залею, заглушив їх.

— Я полагаю, вопрос ясен без голосования? — звернувся до зборів голова, і ветеринар Коваленко знову перший подав голос:

— Та, конешно! Про що тут говорить!

Реагувати на ці дебати від фракції більшовиків встав тепер салдат Щербань.

— Товариші! Хоча вопрос в обсужденії вроді й поня-тний усєм і для каждого, і я тоже, как сказать, потомок запорожских Козаков, могу, конєшно, сказать, що ето діствительно, но фракція шчитає, що вопрос нашщот язика туг ні при чом, потому що дело не в том, на каком язикє, а туг увесь вопрос — што написать! Поетому фракція воздерживаеться од голосування...

Щербань, вагаючись, сів. Він звик, що його гримучі промови в Совдепі й серед фронтовиків кінчались дружніми оплесками й співчутливими вигуками сотень ротів, через те мовчанка, з якою збори вислухали його слова, спантеличила Щербаня. Йому здавалось, що він не сказав іще чогось найголовнішого, щось забув. Щербань вдруге вихопився з місця й по-мітинговому крикнув:

— Чилі так, чилі так! Всьо'дно. Чилі по-українськи, чилі по-руськи. Лиш би — по-пролітарськи було і щоб для крестьян! Я кончив!.. — Із селянського ряду хтось глухо пробурмотів:

— Просимо!

— В інтересах більшости протокол будемо писати по-російськи. Ясно, — сказав голова й зашепотів до Бондаренка.

— Да, безусловно! Еще чего не доставало! — сказав до себе гласний, починаючи вже стомлюватись і нудьгувати засіданням.

Доповідь за першим пунктом порядку денного виголосив один із призвідців Громадського комітету, сухотний народний соціаліст. Його змарноване, висотане обличчя з присохлою до черепа й на вилицях тонюсінькою, жовтою шкірою, неприємно кривилось, і рот з анемічними губами широко розкривався за кожним словом, виставляючи всім на показ потворні дрібні зубки. Коли він запально вимовляв "революція", "народ", "свобода", не вірилось, щоб через ці зубки серйозно могли вилітати такі слова. То наче не він говорив, а хтось інший позад нього, а промовець тільки подає міміку й розкриває рота, як у ярмарковому вертепі.

1, певно, через це ввесь його пафос про велику безкровну революцію, про єдиноправомочний Тимчасовий уряд, що веде республіку до Установчих зборів, де зберуться кращі сини народу й встановлять на віки вічні новий демократичний лад, — не виправдав сподіванок Громадського комітету. Промовець не справив враження. "Як недосушені мощі якісь", — подумав про нього Євген. Слова безпорадно зачіпались за ті дрібні дегенеративні зуби й сипались до зали разом із крапельками слини — пожмаканими й ослизлими.

Спочатку ще його слухали, ба навіть дехто з селян співчутливо похитав йому, підтакуючи, головою, але далі в залі пішло шепотіння і,

хоч як промовець силкувався опанувати авдиторію, не помагало: шепотіння з кожною хвилиною більшало й переходило в гомін. Земці й ті за-нудились і розчаровано почали малювати на краях листів жіночі голівки й сільські пейзажі. Тільки голова по черзі дивився на промовця, збори й золотого годинника: пильнував регламенту. Нарешті хтось у військовому строї побіля селянського ряду гучно на всю залу позіхнув і з мукою, сердито:

— Долго ли еще эти песни? Слышали уже, надоело!..

І це звеселило дядьків. Вони враз загомоніли, посипались незграбні, але вщіпливі селянські дотепи на адресу промовця і цієї веселости не зміг уже стримати навіть голова із дзвіночком. Промовець панічно зібгав у безпорадне словесне гаіття свою доповідь, закашлявся і зник, як випарився. Йому поплескали з середини столу, де напружені й похмурі сиділи Гончаренко з Щербанем, готуючись виступити. І тоді всім стало ясно, що вся суть сьогоднішніх зборів магічно перейшла сюди, до цих двох простуватих людей, що з самого початку зухвало й непохитно пішли проти всіх. Зала готувалась обурюватись і протестувати і все ж не могла в собі подолати дратівливої цікавости — а що скаже Гончаренко?

Євген здивовано піймав і себе на цьому, ба навіть на якійсь симпатії до низенького робітника з міцним шевченківським чолом. Всередині самого себе Євген ще тоді, коли Гончаренко виступив із першою пропозицією, став на його боці, але... Ось Гончаренко вже встав і говорить. Далеко перед лицем у витягнутій руці він держить якусь шпаргалку. Карі типові українські очі впевнено й розмірено, наче це серед учнів у ремісничій школі, ходять між списаним папірцем і просторінню залюдненої зали. Слова, не поспішаючи, по-українському окаючи, стукають у слухові перетинки ворожо нашорошеного людського тиску.

— К примеру возьмем: почему в городе гвоздей нету? А потому, что купечество прячет и спекулирует! Почему...

А втім і Гончаренкова промова не подобалась Євгенові: важливий політичний момент, державні справи, а він — про "гвозди" та залізо!.. Перейшов до політичних питань і що ж: буржуазія — пролетаріат, більшовики — меншовики, і — хоч би слово про Україну. Ні, навіть— у вимові намагається, щоб зовсім, зовсім по-російськи. 1 важко йому, і виривається з нього живцем оте українське охнуще "О", а все ж пнеться "по-русски". Євгенові видалось це за якийсь компроміс, за пристосування до тих миршавих, нікчемних інтелігентів, і він саркастично і задоволено посміхнувся разом із сусідою гласним, коли Гончаренко зірвався: сказав "я ґавару". І що більше лементувало на Гончаренкових устах скривджене українське "О", то більше й більше росла Євгенові зневага й відраза до Гончаренка. Тоді знову пригадалась ота Сов-депівська відповідь "Просвіті" й хотілось, щоб збори швидше вже зашикали цього пролетарського далороса. Земські служники почали розносити на великих тацях чай. Безшумно, пунктуально, з правого кінця столу до лівого, біля кожного представника шклянка з срібною ложечкою на блюдці й тарілочка з двома крихітними булочками.

Чай учинив серед селян замішання й розгубленість. Сіряки заворушились на стільцях, під столом грузько зачовгали, переминаючись, грубезні селянські чоботи. Червонава гаряча рідина й білі манюсенькі, як просфорки, булочки, про панський шлунок печені, вбирали, як магніт — ошурку, селянські очі. Вони навіть перестали слухати Гончаренка. Зосереджено й тужно дивились вони на шклянки, аж поки солдат не кивнув їм загонисто головою:

— Пейте! Чиво там! Не свое дают, с вас, поди, выжимали! — Тоді нерішуче, як до краденого, боязко поглядаючи на інтелігентів, селяни простягли до блюдець знесилені, задубілі руки. Чай не завадив і Щербаневі. Він, правда, не вагався, як селяни; одразу, скоро подали йому, підсунув до себе блюдце й гучно задзеленчав об шклянку, міцно розчавлюючи ложечкою неподатливі грудки цукру, але не міг разом пити й слухати. Хоч як намагався, а не виходило: Гончаренкові слова тонули в пгклянці, розсипались на м'які дрібки, танули як розмішаний цукор. Тоді Щербань надумав покінчити спершу з чаєм. Напосів на

шклянку й сумлінно, наче робив поважну загальну роботу, швидко сьорбав гарячий чай і за чотири ковтки знищив булочки на огиду й зневагу гласному міської думи.

— Дак вот какая она, єта власть, и в центре, и на местах! — кінчав уже свою промову Гончаренко, — как все равно гири, если привязать их к ногам свободного человека. Временное" правительство тянет войну до победного конца, а нам, рабочим и крестьянам, она — совсем не для чего. Мир без аннексий и контрибуций. Довольно кровавого кровопролития и этой бойни! — Гончаренків голос ставав різкішим і гнівним. Слова йому тремтіли, він уже не говорив, а кричав, і ті крики наелектризовували залу, наближали ураган. Солдат, що сидів поруч із селянами, не витримав. Він вихопився з місця й широко, мов хотів когось піймати й стиснути в своїх обіймах, розвів здоровенні руки.

— Пусть буржуазия идет в окопы, если желательно, а с нас довольно, не таковские! Да!

1 знову з того боку, де виступала жінка, хтось уїдливо, в безсилій злості, кинув солдатові:

— Изменник! Лакей Вильгельма!

Цього було досить. Зчинилась така веремія, що в ній перемішалось усе — розлютовані голоси, безпорадний дзвіночок голови, рипіння стільців і солдатський лемент.

"Дивно, як вони ще не б'ються", — промайнуло Євгенові й він підвівся з стільця.

Одчаяний, на всі легені, голос Щербаня диким криком на мить покрив галас і в залі притихло:

— Нам затикають глотку!.. Товариші! Пусть буржуазія пойот сібє, СКОЛЬКИ єй хочеться, а нам туть делать нечего. Демонстративно покидаєм собраніє... Ідьом, товариші! — закінчив зовсім уже спокійно — й загримів стільцем.

— Скатертью дорога! — крикнув йому навздогін гласний.

Але пішли їх тільки троє: Щербань, Гончаренко та ще солдат, що грубо швиргонув від себе чоботом стільця й махнув до селян:

— Йдем, чиво там!..

Селяни тривожно переглядувались поміж себе й не одважувались іти. Задріботів дзвіночок, і голова всім тулубом важко повернувся до селян:

— Прошу занять места. Господа, приступим к дальнейшей нашей работе.

Селяни винувато й нехотя почали один по одному сідати.

— Што ж вы, братцы? — здивовано розкарячив солдат руки й докірливо оглянув селянський ряд. До нього обернувся спітнілий селянин і тоскно погладив себе мозолястою долонею по потилиці:

— Ми б, конєшно, з дорогою душею, ну тільки ж не звєсні ще... Хто зна, як воно... і сказать нащот програми, так упять же народ не зна...

Солдат тихо вилаявся й пішов доганяти Щербаня.

В дверях Щербань спинився й повернувся до зборів. Стиснув кулаки і ненависно востаннє кинув насередину зали до спокійного голови:

— А глотки нам усьо'дно не заткньотє! Ми ще поговоримо з вами, ще буде врем'я!..

— Не запугаете! — крикнула жінка в англійській блузці. Щербань сплюнув спересердя й твердо вийшов із

зали. Шестеро ніг лунко застукотіло, віддаляючись, порожніми кімнатами.

Навіть тоді, коли зовсім затихли їхні кроки, Євген ще довго не міг позбутись цього чудного враження. Якась сила вабила його піти геть із зали з тими дивними людьми. Розуміється, вони програли сьогодні, вони нікого тут не переконали, не зірвали зборів, як певно, того сподівались, за ними не пішли навіть селяни, і все ж незрозуміло чому — вони ніби вийшли переможцями. І це не вони удавали з себе переможців, а так воно само якось склалось: от пішло їх тільки троє, а решта ворожих їм людей, що лишилась у залі, сидить приголомшена, розгублена, і справа не йде в лад. Немов ті три не просто собі вийшли, а ґвалтом взяли з собою душу зборів і вона тепер витає вже далеко від тихої земської зали, де монотонно, без піднесення, як над мертвим, читає Анд-рійченко Універсал Української Центральної Ради.

І ті слова, що кілька днів тому зворушили Євгенові всю його істоту і від яких ставало солодко-млосно й щось велике та радісне стискувало горло й щемило очі, тепер втратили свій зміст, пролунали, як нецікаві вправи до чигання.

"Народе український! Народе селян, робітників і трудового люду! Ми — Українська Центральна Рада..."

"Невже, — подумав Євген, не маючи сили одірвати своєї думки від тих трьох, — невже треба тільки впертос-ти й сміливости, сміливосте йти з своєю думкою проти всіх і ти переможеш? А маса? А одностайність зборів? А самі збори, що складаються з сотень людей, які кожний по-

своєму мислить, по-своєму дивиться на речі? Значить, треба на це все не зважати? Тільки — моя думка, моя ідея й більш нічого? От я несу її тобі й ти мусиш їй скоритись. Ти мусиш, щоб там не було, скоритись їй! Я для цього тільки сюди прийшов і, знай, — не здолавши тебе, я не піду відціля. Ти мусиш погодитись із моєю думкою і то в такому вигляді її, як це я допіру висловив тобі! Зм'якшувати, пристосовувати її до твоїх уподобань — я не буду. Я — ворог будь-яких компромісів. Жодних компромісів і жодного вагання! Я переможу або зламаю собі голову!.. Значить, тільки так треба йти? Значить, тільки оце і є справжня, правильна тактика політичної боротьби? Ну, а демократія?..."

— Какие будут предложения по поводу Универсала Украинской Центральной Рады? — спитав серед знудьго-ваної, розіпрілої тиші голова, і хтось із зборів стомлено й знехотя, аби збутись мороки, запропонував:

— Да что ж — принять к сведению...

Голова нахилився до Бондаренка й незламно-спокійно сказав:

— Пишите: постановили — Универсал Украинской Центральной Рады принять к сведению...

IX

Люся не хотіла собі признатись у цьому, одганяла від себе настирливі, невгамовані думки й усе ж почувала, що тягне її в те строкате людське місиво на вулицю, де стоїть задушливим туманом курява, де неможлива тов-чія, піт, пахтять чиїсь сиричувані чоботи, висить на прілих підбориддях біле лушпиння гарбузового насіння й страшенно пече сонце. Там з ініціативи Совдепу відбувається їхня безглузда демонстрація "революційних сил", там знову будуть горлопанити примітивних, під солдатський марш, пісень свободи, оркестр на кількох побитих сурмах і здоровенному барабані по-

ярмарковому гримітиме остогидлу Марсельєзу, там кілька місцевих Ціцеро-нів блазнюватимуть перед розбещеним натовпом і знову скрізь ці сп'янілі, нахабні очі солдат і куховарок, і вся маніфестація, як шалені витри дикунів після жорстокого переможного бою. 1 тоді з мертвотним холодним жахом Люсі здається, що тисячами літ нагромаджувана людська культура конає в передсмертних корчах і світ падає в безодню пережитих віків. Навіть не в понуре жорстоке середньовіччя, не в бучні літа величного Риму, не в гармонію тихої Еллади, а кудись на самісіньке пустельне дно, де бігають людоподібні мавпи, виривають звірові з тулуба м'ясо й пожадливо жеруть його сирове, закривавлене. Так, революція — це страшна катастрофа, коли нараз стають безвладні й безсилі всякі закони, звичаї, мораль і натомість на поверхню спливає і панує примітив. Але в ім'я химерного майбутнього Люся не хоче ні своїх, ні чужих жертв. Хай називають це відсталістю, філістерством, ретроградством і взагалі, як кому охота, — байдуже! Люся одверто — проти вівісекції над людством. Вельми вже завелика ціна, а мета гай-гай яка проблематична9 Тоді — геть же, далі від побідних кличів і бурхливого людського виру! Далі від того натовпу, що захлесне тебе своїм гарячим, пристрасним диханням, зламає, як нужденну тріску, твою волю, твою особистість, тебе всю. Далі!..

І все ж Люся пішла. Адже там, між солдатами, куховарками й робітниками плентатимуться й собі ті недорікуваті українці й з ними, нема сумніву, буде і Євген. І це вже — останній раз. Це їй просто треба. Конче. Розуміється, всьому вже кінець і не реставровувати своє змерхле кохання піде на запруджений бульвар Люся, ні, а так: от треба поставити останню крапку, а для цього ще раз мусиш кинути оком, хоч на одну мить, на ті мертві вже аркушики паперу, де ще недавно цвіли слова й жила турботна людська думка. Не останній Євгенів лист з наївними подяками за минуле щастя й ще дурнішим філософуванням про розбіжність шляхів, потребу ідейної єдности та іншими теревенями, ~ зробив цей кінець. Кінець прийшов сам собою. Люся не могла б сказати, коли він почався — може, ще тоді, тої ночі, після бенкету абітурієнтів, може, пізніш отам, у "Просвіті", чи в дяді Колота. Непомітно, але хижо він зайшов якось між них, і ось обірвалось уже все.

Нічого не лишилось і нічого більше не треба. Тільки — одну останню крапку. І Люся без жалю й вагання поставить її, тільки вона мусить ще раз подивитись на нього. Побачити його всього таким, яким він є. В цьому є якась своя психологічна потреба. 1 Люся більше не криється з нею ні перед собою та й ні перед ним. Ось вона недбало одягла капелюшка й у домашній сукні виходить. Мерщій вийти! Бо й чорний лиск піаніно, й білі з червоними окрайками чохли меблів, і велике трюмо, де потонуло півкімнати, всі вони стали гидкими й потворними, як убогий антураж тюремної камери; вони застигли за Люсиною спиною і чомусь моторошно обернутись назад, глянути на них — така в них закам'янілість і тупа ворожнеча мовчазних речей. Люся біжить від них. Ах, мама!..

— В таку спеку! Та що ти, Люсенько? Тобі ж болітиме голова, мігрень...

Люся, здається, щось відповіла мамі, а, може, то тільки машинально заворушились губи, Люся не почула свого звуку. Далі від мами! Мамочка ще й досі має її за маленьку, дурну дівчинку, за якою треба наглядати, ходити й пестити; вона, як чуми, боїться лихого впливу отих непевних книжок на Люсиному столі й найбільше — застуди. Вона й зараз, перехняблюючись на гладких, старечих уже ногах, поспішає вслід за Люсею й стурбовано клопочеться, щоб Люся не розіпріла на сонці й не випила потім, боронь Боже, холодної води, бо то певна застуда, кашель і нежить.

Дивно: ніхто нічого досі не знав — Люся вміла критися з тим свої м, що його могли таїти між собою тільки вона сама і Євген, — а ось тепер, коли все кінчилось і не тріпотить у грудях тривожно таємниця, Люся відчула, що треба тільки кинути на неї мамі оком і мама одразу зрозуміє все. Люся збігла східцями й крикнула, не обертаючись назад до матері:

— Я зараз... на хвилину тільки..;

Вона заспокоїлась уже на вулиці, коли дзвякнула за нею клямка й рипнула хвіртка. Вулиця спорожніла: вона й раніш не була людною, хіба що тільки тоді, коли пожильці повертались із базару, йшли з церкви або ввечері висипало їх на лави коло власних воріт посидіти годину. Тепер на вулиці не було нікого — молодіш подались на маніфестацію, а старі запакувались по кухнях бабратись коло печей і мисок. І це добре. Кожне чуже око на цій вулиці копирсало б зараз Люсі нутро, вдиралося б непроханим, глузливим наглядачем, а так — Люся швидко пройде цю зовсім-зовсім непотрібну зараз свою вулицю й там, на Бульварі, де вже гухкає барабан і коливається тисячоголосий гул, їй байдужісінько буде і до людей, і до всього навколо. Тільки ще раз — й о г о і тоді спокійно, абсолютно спокійно — крапку. Без журби й без радости, не хвилюючись — крапка і все.

Колишнім Бульваром, що з нагоди 300-річчя царського дому став на три роки Романівською вулицею і тепер, по революції, знову став просто Бульваром, улицею без назви, центром повітового міста, демонстрація йшла з прапорами, з портретами, робітники парових млинів, електричної станції, друкарі, йшли солдати, інваліди, "слабосильная команда", йшла ремісннча школа, їхала кінна чота міліції, в унісон співали крикливо пісень, між колонами метушились розпорядники — але те проминуло повз Люсю, як волохата тінь розкуйовджених хмар по землі. Євген не тут, ні, — це десь позаду, далі... Коло самої Люсі, мало не наступаючи копитом на передок черевика, пройшов ступою кінь з міліціонером. Тремтяча дуга гриви, стремено, крижі пропливли повз неї непомічені, як прозорі. І раптом — спочатку очі самі механічно зафіксували в уяві й Люся аж подалась уся наперед: світлий контраст кольорів на барнавому тлі людських рядів. Це діти йшли. Певно, школярі. Вони намагались не відставати од передньої колони, бігли підтюпцем, збивались подекуди в спантеличений гурт і все ж вони надавали колоні імпозантности й навіть ефекту. І це через них Люсі вперше повіяло від українства чимось серйозним, не таким уже й легковажним.

Одразу за дітьми несли великий, дбайливо заквітчаний рушниками й гірляндами барвінку портрет Шевченка. Несли його якісь цяцьковані,

але безперечно, справжні селянські баби. Вони поодягали прадідівські червоні з золотою оздобою очіпки, жаром горять на їхніх плечах малинові корсетки, під білими мережаними поділками виблискують стародавні, що вже літ із десять як перевелись в околиці, зелені та червоні сап'янці. Баби йшли урочисті й поважні. На лицях їм побожність і сувора святочність. Мовби йшли вони на далеку прощу з чудотворною іконою. В їхньому барвистому убранні, що майорить в очах усіма кольорами веселки, не було, проте, нічого штучного, навпаки — відчувалась якась своя, з діда-прадіда вишукана стильність і нерозфарбована природність. Це воскресла зненацька, не знати як і до чого, давня старовина і з дна кованих бабусиних скринь витягла, мов посаг дочасно вмерлої молодої, ті керсетки, сорочки, спідниці. Воскресла старовина й пішла на подив улицями. І своїм убранням, і лицями, і по-селянському погорбленими постатями баби випинались із української колони й з усієї демонстрації революційних сил. Але було в їхньому незвичайному чудернацькому поході щось таке, що надавало українській колоні враження якогось глибокого потужного рушення. Ні, таки не вмерла ця міфічна нація! Вона ниділа десь під заржавілими замками, щоб знову повстати до життя. Не вигадка, не фантазія, а насправді — живі, своєрідні люди. І хто зна: може, піде вона так у віки, між народи, між континенти... Це скидалось уже не на жменьку фантастів-просвітян, а на "народ", на сильний побідний рух, що глибоко заходить у шпарини людности й веде маси до своєї недалекої вже тріумфальної мети.

Люся міцно стулила губи, випросталась і хитнула головою, немов фізично хотіла одігнати від себе чудне навіяння. Ні, хоч би що там, хоч би там куди воно заходило, хай би навіть і справдилось це, хай ці баби, прапори й діти мільйонними тичбами пройдуть улицями й площами, заллють усі міста й села, всю країну, — все одно вона ніколи не стане тепер українкою! Скоріше полькою, готентоткою, бушменкою, ким завгодно — тільки —не українкою. Хай українізується все і всі, хай їхня дубова "мова" заполонить всі кутки людського життя, хай народиться їхня оригінальна музика, талановиті поети, різьбярі, театр, хай хоч увесь світ захопиться здійсненою химерою — вона, Людмила Різниченко,

лишиться тут останньою росіянкою. Так! Останньою росіянкою, з "ґ", з "а", з Пушкіним, з "Евгением Онегиным", Гоголем, Бальмонтом, з усім, що є тільки діаметрально протилежного рівній ході селянських бабів і йому, що десь тут, між ними, близько, неодмінно тут...

За бабами йшла повітова Українська рада й гурток українських есерів з непомірно великим, як на їхню горстку людей, червоним полотнищем. Колону замикала з двокольоровими прапорами квітчаста мішанина просвітянських рядів. Перед очима замигтіли де-не-де сині шаровари й картаті плахти просвітянок. Люся здригнула. Він! Вона перше відчула його і вже потім тільки побачила. Він ішов з того краю. Він не бачив Люсі. Він розмовляв з якимись дівчатами в скромних перкалевих суконках із жовто-блакитними бантиками на грудях. Дівчата з вигляду якісь сором'язливі міщаночки. їх хвилює, що побіч них іде запросто, як добрий знайомий, молодий, вродливий студент, вони нишком пишаються ним перед собою й невміло силкуються кокетувати. Та їхнє кокетування таке аляпувате й таке безпорадно-смішне, що на них жаль дивитись. 1 Євген це чує, він тільки удає, що нічого того не помічає. Лице серйозне, зморене, але лагідне. Ось він нахилився до лівої, м'яко щось сказав — і дівчина почервоніла здуру до ушей, розтанула, як масло на сковороді.

Люсі хотілось затамувати це перед самою собою, але воно, вульгарне і грубе, саме напливає й облипає думки: "Якісь нещасні кравчиськи! Нічого собі, "товариство" по-плечу..." Тоскно заскімлила десь під серцем забута натягнута ревнива струна. І знову не могла збагнути Люся: до чого тут ці кравчиськи? І що може тримати серйозну розумну людину коло нещасних кравчисьок і неви-хованих, некультурних просвітян? Українство? До чого тут українство! Ні, це смішно, Люся ніколи не повірить, щоб цим дівкам справді могло сидіти щось у голові, окрім околичних чубатих хлопців і черевиків на "рипах" з шнурками. Люся їх прекрасно знає. Якщо вже вербувати для українства адептів, то хіба що серед інтелігенції; це тільки інтелігентна людина може зрозуміти національну ідею й сприйняти її. Розуміється, це не значить, що до цих дівчат треба ставитись зневажливо, не подавати їм

руки там чи що, ні, але сподіватись збудити в них патріотизм, цяцькатись із ними — це, принаймні, наївно. Це просто безглуздо й бридко! Це якесь новітнє простацтво, якесь підроблювання під чернь. Хіба ж не так у Пушкіновій "Капитанській дочери" офіцер Швабрин пристав до Пугачовської голоти, підстриг по-мужицьки волосся, вбрався у смердючий цупкий зіпун? Але там наявно була збунтована голота в зіпунах, заросла довгими волохатими бородами, Пугачов, козаки, а тут? — Тут тільки десь, колись, щось, тільки в потенції. Бо ті баби в очіпках і діти з прапорцями — то омана, випадкове непорозуміння. Може, їх і зовсім не було... І Люсі справді здалось, що то все, окрім Євгена, було нереальним видивом, міражем. Вона навіть примружила очі, уперто дивлячись, як віддалялись од неї просвітянські ряди. Так, ні бабів, ні дітей уже немає. Вони таки були, але вже пройшли і їх тепер не видно. То все було реально: й баби, й курява, й картаті плахти, й червоні, як півонії, кравчихи, і Євген з ними. Його ще й зараз видно. Трохи спини і голова. Він знову нахилився і щось докладно пояснює своїй супутниці. І ця незручна напружена виг-нутість Євгенової спини, що потворно втягнула в себе його голову, надто чітко зафіксувалась у Люсиних очах. "Ні, він не Швабрин, — подумала Люся: — Швабрини зрозуміліші й натуральніші. Він хтось із Достоєвського. Альоша Карамазов, що повчає "народ"?.."

З середини просвітянської колони почали співати. Спочатку не в такт, не з того голосу, потім потроху вирівнялись і, підбадьорюючи один одного, покрили піснею довгу бинду маніфестації і навіть у ближчі завулки залетіло:

Вперед, вперед, сини родини —Славетній день вже наступив! Супроти нашої країни Злий ворог прапор розпустив...

Національна Марсельєза. Ніхто з місцевих українців, навіть найсвідоміші, дореволюційні ще, ніколи не чули цієї пісні. її привіз сюди відкілясь із Києва студент Дорошенко, розписав на ноти й за кілька днів перед демонстрацією революційних сил спеціально вивчив її з

просвітянським хором. Пісня подобалась, тільки один Перепічка непохитно, як і завжди:

— Яка там "Марсельєза!" Козаки співали "Ой не шуми, луже, зелений байраче", про Саву Чалого або про Федора Безродного. "Марсельєза" — це французька пісня, а не козацька. То тепер тільки студенти обез'яничають, бо свого не знають. Отож!..

Пісня дужчала, заливала вулицю. Десь узявся поперед колони студент Дорошенко й ревно замахав руками диригуючи. На нього не зважали; співали самі, дбаючи, щоб кожне слово не пропало марно, долетіло виразним і цілим до ушей тисячного натовпу. 1 слова осідали на натовп такі чудні й незвичайні:

Ой ти, свята любов родини, Ти нашу помсту уміцни, Потім ти нас на вічні літа Свободи духом ти повій!..

Євген також співав. Тяг в унісон за іншими, плутаючи слова. Але було ніяково й навіть якось соромно співати цієї пісні. Було щось фальшиве в пісні, фальш пойняла кожне її слово й тому слова звучать так недоладно, що аж дивно: який незугара міг їх повигадувати! "Супроти нашої країни злий ворог прапор розпустив" — але ніхто не розпускає ворожого прапора й нема самого ворога. Він мусів би, розуміється, десь бути, а нема... "Ти нашу помсту уміцни" Помста й "Просвіта", месники й просвітяни! Огонь і вода... Яка помста? До кого помста? Квола, лагідна, сонлива нація ніколи не визначалась помстою, і, мабуть, не про українську націю такі войовничі слова!.. А довкола співали, напинаючи зморені захриплі голоси, по-селянському очайдушно витягали високі, не під силу, ноти:

До зброї, громадо, Ставаймо в ряди, Щоб вражою кров'ю Залить борозни!

Євген замовк. Занадто вже бутафорною була в цій перелицьованій Марсельєзі і зброя, і кров...

До української колони від чола маніфестації надбіг Щербань. На грудях полум'ям пашить, розгоряється на вітрі великий червоний бант і цурупалок покаліченого пальця заради свята старанно забинтований пухкою сніжною чалмою марлі. На піднесеному, порожевілому лиці нервово тріпочуться шорсткі руді вуса. Він спинився коло перших рядів, пропустив повз себе дітвору й бабів, потім підступив на крок і високо підвів угору забинтовану руку:

— Товариші українці! Я сам тоже потомок запорож-ського козака, но зачем нам роз'єдиняться? Спойом, как усе... — і Щербань, потрапляючи в ногу під знайомий мотив Марсельєзи, рипучим, немазаним голосом на всі груди заспівав:

Богачи, кулаки жадной сворой Расхищают тяжелый твой труд,
Твоим потом жиреют обжоры, Твой последний кусок они рвут.

1, як на відповідь Щербаневі, хтось із просвітянських рядів заспівав:

Ні, трепотіть ви, людоїди, 1 ви, ганебні зрадники! Ось-ось час помсти нам підійде — На вас знайдуться месники!

І в тому співі заблудився й зник самотній Щербанів голос. Щербань замовк, приклав до вуха долоню й прислухався.

— Прямо шовіністи! Невозможно!.. — сплюнув, махнув рукою і почвалав наперед до своїх.

Люся не спинилась на Бульварі. Коли нові ряди заступили українську колону, вона тихо зрушила з свого місця й пішла за маніфестацією. її звідусіль тиснули, штовхали, хтось боляче наступив їй на ногу, чиясь здоровенна пріла ручища сліпо лягла їй на плече і в потилицю гаряче

дихає роззявлений рот. Люся тільки ворухнула плечем і ручища важко впала, зачепивши їй бік. З натовпом вийшла вона на залюднений простір вигону. Раніш на вигоні щороку на Спаса відбувався ярмарок. На мить Люсі спливло далеке дитинство, що перед гімназією, — широкий, застелений м'яким шпоришем ярмарок, вози із зведеними вгору голоблями, яблука, груші, сливки, полив'яні горщики, ринки, медяники; мама, сміючись, купує Люсі селянських свистунців, але Люсі кортить отого центварного насіння, що його цілою горою накидано на возі... Тепер вигон правитиме повітовому місту за Марсове поле, де й відбудеться самий огляд революційних сил. Посередині, як ешафот, стоїть наспіх збудована трибуна, коло неї полощеться в блакиті на легкому вітерці червоний прапор. Там, під прапором, розташувався духовий оркестр ремісничої школи й відтіля знову долітає гухкання барабана й уривчасті, незлад-нені звуки Марсельєзи. Під трибуною, коливаючись, спиняються прапори й шикуються півколом. Червоні, жовто-блакитні й навіть відкілясь блакитно-білі, сіоністські. Людська маса протовпом заливає вигон і вже тісно тут, і душно, як і на міських улицях. Проте Люся легко пробилась поближче до трибуни. Вона вже не пливла механічно, куди ніс її натовп, тепер вона сама штовхала праворуч, ліворуч, аби тільки стати так, щоб добре було видно трибуну й чути тих. що промовлятимуть. Так — тих" що промовлятимуть. Не про заглиблення бездонної революції, розуміється, а: він, безперечно, говоритиме тут теж. Люся мусить його почути. І тоді остання неясна ще зараз крихточка з того, що було і що вже ніколи не буде між ним і нею, стане Люсі зрозумілою остаточно. Вона мусить зрозуміти буквально все й тоді, з кінцем, — ота крапка.

Музика раптом, як перетята, обірвалась, замовк поволі й натовп. На трибуні махнув до когось рукою Гончаренко і в повітрі, очищеному від людського гамору, стало так тихо, що чути, як лопотять полотнища прапорів і дихають люди.

Люся не чула промовців, вони пройшли туманними силуетами повз її сприймання і тільки тріскотнява оплесків, що межувала промови, на мить збуджувала її, як від сну. Люся вп'ялась очима в рябу стіну людей,

що під двокольоровими прапорами, і її очі бентежно нишпорять між окремими постатями. Вони спинились мить на ветеринарі Коваленку й знову стрибнули далі, назад, спіткнулись об пташину голову мирового судді Вареника й шукають далі. Тоді нараз холодне просо сипонуло за спиною, й Люся стенулась.

— От украинской "Просвіти" слово имеет товарищ Барабаш...

На трибуні рипнули черевики. Як добре відціля все чути! Так-таки чути було, як рипнули черевики. Але чого трибуна стоїть так близько — простягни руку й рука мало-мало не доторкнеться пучками до темних, буряковим кольором фарбованих дощок. Допіру трибуна була далі. Ну, розуміється, — вона зовсім була далеко. Люся скулилась і подалась назад, за спини.

— Товариші! Переживає мий нами мент... — він починає говорити. Люся не підводить угору очей, вона вмисно дивиться, як збіглися бганки на сорочці коло пояса в того парубка, що стоїть перед нею, але разом із тим вона прекрасно бачить, як пурхнули вгору й осіли коло рівного носу дві чорні брови, як одкривається рот і розтягаються губи, і навіть деталь — над верхньою губою поблискує золотавий пушок і де-не-де вже видно товсті золоті нитки. Люся крутим рухом одірвала від бганок сорочки погляд, високо підвела голову й глянула на трибуну.

Ліва Євгенова рука легко сперлась на поренчата, а права жестикулює перед грудьми. Понад головами натовпу, кудись у просторінь до далеких околичних гаїв дивляться такі близькі очі. Він. Отакий, як завжди. Він промовляє. В його обличчі є щось такого, що певно імпонує натовпу, що могло б навіть повести за собою мінливі й нетривкі людські юрби. Але він сам собі псує, він і зараз уперто тягне своєї: — Україна. Ось уже п'ять хвилин він доводить на всі сторони, що немає українських капіталістів, поміщиків, що український нарід розгубив на шляхах історичного поневіряння свою буржуазію і тепер це — нація тільки трудящих.

"Подумаєш, яке щастя, що немає своїх капіталістів! Хай би ще почали хвалитись, що мало є в країні своїх письменних, культурних, чесних..." А він говорить далі. Він навчився вже говорити перед тисячами різних очей, Що одсвічують тисячі різних думок, на нього не впливає ні чиясь репліка збоку, ні пильна, але, без сумніву, ворожа наструнченість Гончаренка, що стоїть тут же, на трибуні. Ось він зовсім замовКс На мить. Це теж промовницький спосіб. Тепер голос йому тихий, сердечний, якби говорить із кимось наодинці.

— ..Л розповім вам, товариші, одну казку...

Люся чує, як Гончаренко саркастично усміхнувся до Щербаня: "Сказочками все! Литературой!.." — і Люся здивовано помічає, що їй досадно, їй боляче за Євгена. Вона ловить це непрохане, запізніле чуття й тоді їй нестримно хочеться гудити Євгенову промову. Вона напружує, аж закліпали повіки, всю свою увагу й ловить кожне його слово.

— ...Один чоловік ("чолові к"! Яке прекрасне, багате на зміст слово "человек" і така ж потвора проти нього "чолові к"!..) купив на розвагу своєму синові ведмедя. Він замкнув його на ланцюг до стовпа і ось довгими днями волохатий невільник, брязкаючи своїми кайданами, ходив посеред двору навколо стовпа. Минуло багато часу. Ведмідь ("В е д м і д ь!" Действительно медвежье слово!..) протоптав навіть круглу стежку навколо стовпа, він усе шукав виходу на волю, а волі тої не було. Та хлопчиськові нарешті стало шкода закутого звіра й ось в одну ніч він викрав у батька ключ од ланцюга. Він побіг потай надвір і одімкнув ведмедеві залізного обруча. Ведмідь став вільний... А на ранок, коли хлопець вийшов подивитись на те місце, де ходив учора його улюбленець, він побачив дивовижну картину: вільний, без ланцюга, ведмідь, так само мотаючи головою і шукаючи волі, ходить навколо стовпа старою протоптаною стежкою... Хіба, панове-товариші, ми, українці, не подібні на цього ведмедя? Хіба не йдемо й ми, вільні, без кайданів, старими стежками?..

Казка справила ефект. Далеко навколо трибуни зайшла ще більша тиша, й навіть Гончаренко зацікавився фабулою, уважно слухав. Але, що більше вслухалася в неї Люся, що більше схоплювала її нескладний зміст і аналогію, то більше віддалялась вона сама, ставала на місце якоїсь третьої особи, що спокійно й об'єктивно дивиться на Євгена і на неї саму, ту нерозважну Люсю, що пішла була за цим спантеличеним дорослим хлопчиком. — Він із тих, — сказала собі подумки Люся, — що повіривши раз якійсь безглуздій химері, віддаються їй на все життя. Вони кидають напризволяще своїх дітей, аби мати насолоду тинятись під вартою по етапах і гнити в Сибіру. Такі люди на все життя лишаються дітьми. З фанатичними довірливими очима вони самі лізуть на вогонь, і перший-ліпший агітатор може підбити їх на яку завгодно авантюру. Це просто хворі люди, й нещасні ті жінки, що необачно в'яжуть з ними свою долю. Вони і не дружини й не вдовиці. Якесь загальне посміховисько. Як старі діви. їм не життя, а — животіння з копійчаним репетиторством, з безпросвітнім учителюванням десь у дикій глушині, де самі тільки мужики, піп та дяк. І до всього — вічні турботи, вічні муки за своїх чоловіків, що їм за обов'язок стає сидіти по в'язницях і судах. І болі ті залишаться неоцінені, непомічені. їхні чоловіки можуть тільки вимагати, їм треба, щоб і дружина несла свою офіру, і за це все вони не можуть дати навіть Любови, бо вони й любити не вміють, вони віддали всю пристрасть своїй ідеї й вона заступає їм усе. Вони справжні маніяки!.. Так хіба ж ти не розуміла цього раніш? Хіба ти досі не бачила цього? Які ж ілюзії могла ти вигадувати, коли замість справжньої, цільної любови тобі залишено тільки "любов з ідеями", якусь недокрівну любовку, розбавлену українами й демократіями!.. Ти безоглядно віддала все, а тобі великодушно показано за це твою суперницю. Та ще яку! Панна Україна, ні, не панна — дівчина, дівка "Україна" є, Люсю, твоя суперниця... Розуміється, цієї утопічної України, все ж таки, ніколи не буде, але в тому то й річ: її утопічність і є її сила. Що безнадійніша утопія, то більше вона вабить фантастів. Як же — ідея! Високі поривання!.. І ти могла б теж ходити з жовто-блакитними бантиками, просвіщати Шевченком кравчисьок і співати з ними національних пісень? Ти могла б висиджувати в "Просвіті" вечори, слухати теревені булочника Федорця й носити плахту? І головне бути

певною, що ти робиш якесь велике діло, "працюєш", як вони кажуть? Ні, чи таки серйозно ти могла б це? Ні? Ну, а як же інакше? Інакше тільки так: от ти обернешся зараз назад, протовпишся й підеш. Ти підеш просто, навмання — аби тільки видертись із цього задушливого натовпу. Підеш просто й більше вже не оглянешся сюди. Бачиш, нема ніяких трагедій і драм. Так: було воно колись, а тепер нема. Нема і все.

Люся повернулась і тихо пішла через натовп із вигону. Одначе, дійшовши до рогу вулиці, вона все ж таки обернулась назад до трибуни, але там Євгена вже не було.

X

Зморений і голодний повернувся Євген із демонстрації додому. Ноги й руки зів'яли, їх зовсім одбігла сила й вони теліпаються, як ганчір'я. Швидше до своєї кімнати і — в постіль. Проте ні, треба перше вмитись і чогось поїсти.

На кухні Маланка поспішала подавати до столу печеню. Еге, вже обідають!..

— Ждали, ждали та вже й жданики пройшли, без вас сіли обідати. Барин дуже сердяться, — забурмотіла з тріпотливою посмішкою і з-під лоба запитливо зиркнула на Євгена.

— Нічого, поспію ще.

— Та ви такі, що скрізь поспієте, — на щось натякнула, безцеремонно посміхаючись у вічі, Маланка, але не звернув на це уваги. Думки взялись крихкими грудками і найперше треба конче вмитись, освіжити голову. Пішов, хитаючись на обважнілих ногах, просто до ванної.

В покоях занадто тихо. Обідають на веранді, але й відтіля не чути голосів, тільки злегка дзеленчить посуд і тріснув стілець. Це Льонька, очевидно, вгруз у стілець: рознесло його вдома ще дужче, як приїхав. Але на веранді тихо. Тріснуло і завмерло.

Євген добре знає цю тишу в покоях: з неї завжди починаються в домі всі прикрості. Там, на веранді, насупився й мовчить батько. Він тепер не дивиться на домашніх, його маленькі сердиті очі колють короткими поглядами тільки самі речі — скатертину, карафку, шклянку, вцделку. Але ці погляди одскакують від речей і рикошетом б'ють по присутніх. І насамперед по мамуні. Вона сцдить стурбована й полохливо стежить, куди впали батькові очі. Ось вони надибали карафку й закрутились коло неї, як нетля біля ліхтаря. Що таке? Ах, у карафці зовсім немає води! 1 як це так Маланка забула налити!.. Але мамуня не чекає Маланки й не кличе її. Мовчки вона потихеньку встає з-за столу, бере карафку й навшпиньках поспішно виходить з веранди. Вона швидко повертається з повною карафкою назад, тремтячою рукою ставить її на стіл і знову її великі, трохи вологі, сумні очі метушаться назирці за батьковими колючками. Метушаться й запобігливо попереджають. Мовчанка густішає, важким туманом висить вона в покоях і тисне всіх. Вона стає нестерпучою, але ніхто не одважує-ться порушити її. Здається — досить тільки пошепки вимовиш комусь хоч одне слово і тоді скоїться щось страшне. Та це тільки початок, це так визріває, громадиться батьків гнів, щоб, кінець-кінцем, батько кашлянув, довгим видихом випустив із себе повітря, таким довгим, ніби перед цим він тільки вдихав його, не видихаючи назад, і звільна підвів би очі на людину. Тоді батько починає говорити. Спершу спокійно, далі голосніше, грубіше — так розгорається й вибухає родинний скандал. Ці неможливі години, коли батько зачне говорити, залишаться, мабуть, Євгенові в пам'ятку на все життя. Моторошна нудна тривога, як і колись у гімназії ще, ввійшла холодом Євгенові в груди й завмерла там, Батько, безперечно, щось уже надумав собі й ця тиша, очевидно, скерована проти Євгена. Євгенові хочеться насамперед порушити чимось шкляну прозорість тиші. Пройти по ній, човгаючи черевиками через усю залу, до своєї кімнати. Він починає голосно наспівувати якийсь банальний грамофонний мотив і шкло тиші

ламається на друзки, розсипається по підлозі. І нема вже тиші, вона розтопилася на рідку масу й одлинула до веранди. А батько і його важенна, бездушна мовчанка? Ну що ж! Гаразд. Якщо йому треба ще якихось пояснень там, розмов — Євген згоден. Але це в останній раз; і батько мусить зрозуміти, що гімназіальні часи і взагалі старі часи минулись уже...

Євген одчинив шафу, зняв сорочку й заходився перевдягатись. Холоднувате полотно приємно залоскотало щоки, Євген намацує пучками рукави, коли це в залі одразу залунали грузькі батькові кроки. Вони йдуть просто сюди, до кімнати. Роздратовані й спішні. Так, Євген не помилився: зараз почнеться...

Петро Олексійович Барабашев увійшов до кімнати й став. Ліва рука офіційно, як під час урядових офіцій, випростана долу, права рівно зігнута в лікті, пальці стиснули білий конверт. Лист. Він суворо подивився на сина, кашлянув і підійшов ближче.

— Евгений! Мне нужно с тобой серьезно поговорить...

Петро Олексійович помовчав павзу, подивився на запорошені синові черевики й мотнув головою.

— Я приніс адресованого тобі листа. Але не в цьому річ. Я хочу тебе спитати, з якого це часу, скажи, будь ласка, ти став "Барабашем"? На якій підставі?..

— Но, папа, ведь...

— Я питаю, на якій підставі тобі пишуть "Барабаш"? Хто це тобі дав право міняти наше прізвище, як старі штемпелі? Що це? Де це вцдано? — Петро Олексійович гнівно тикнув пальцем на конверт і його очі розсипались дрібним шротом по синовому лиці. — Захоплюватись усякими дурницями, але є ж і межі. Безобразіє!..

— Та ти ж, папа, сам мені колись оповідав, що прізвище наших предків було "Барабаш".

— Предків? До чого предки? Предки тут зовсім ні до чого. Я не заперечую, справді — наш рід походить від козацького полковника Барабаша, що за Хмельницького ще... Так що з того? В тому-то й річ. — Петро Олексійович знову натрапив на свою позицію і впевнено сказав: — В тому то й річ, що наші предки були росіяни, а не якісь там українці. Малороси, правда, трохи з польською домішкою, але то все одно. Вони вірно служили православному цареві й Росії. Да — Росії! І Хмельницький, і Єрмак, і Мінін з Пожарським — всі вони боролись за Росію. Тисячу літ созидалось велику Русь, Калі-та, Пьотр Великий, а українці що роблять?

Петро Олексійович схрестив на спущених долонях пальці й скрушно глянув на сина. Євген задумливо дивився у вікно.

— Позор!.. Якийсь там Грушевський вигадав їм Україну й вони зраділи. Та яка — Україна? Сам же Хмельницький сказав іще колись: "Волим под царя восточного, православного"... Ні, їм, бачите, Боїдан Хмельницький ні по чому, їм давай Мазепу або ще якогось там...

Я ж завжди казав: українство — це мазепство, сепаратизм! Так же воно й є тепер. Вся Росія давно прокляла Мазепу, а їм він герой. Развратник, изменник!.. Безобра-зіє!.. Ти вже дорослий, Євгеній, восени ти поїдеш уже до університету, ти ж можеш тепер добрати й сам, куди воно верне, і я дивуюсь тобі, далебі. В Росії знову "смутное время", всякі самозванці, розбійники, — так невже ж ти, Євгеній, ти, мій син, пристанеш до цих злочинців?.. Рід Барабашевих іще ніколи не заплямував нашої чести зрадою, зрадників між нашим родом не було...

Петро Олексійович розхвилювався. Щоки йому почервоніли, кругле тверде підборіддя з низенькою щетинкою сивини безпорадно тремтить, і де подівся його бездушний суворий погляд очей, що під ним усе замовкало в домі. Таким Євген не пам'ятав свого батька. Ні, це зовсім не

той черствий "Бардадим", що до нього змалку сяк-так принатурився і звик Євген, ні, це щира стара людина, що по-своєму вірить і по-своєму переживає. Євгенові вперше стало шкода батька. І то більший жаль бере, що немає йому чим розраяти старого, а переконувати його — марна річ. Євген підійшов до батька й підсунув йому стільця.

— Ти, папа, сядь, не хвилюйся...

Петро Олексійович автоматично сів. Груди йому часто й високо здіймались і товсте чорне сукно урядової тужурки не могло вже стримати їхнього турботного калатання. Петро Олексійович розгублено дивився перед себе невидющими, затуманеними очима й машинально гладив долонею краєчок столу. Та ось він оддихався вже, очі звузились і краї тужурки міцно облягли гладкий, чу-ракуватий стан. Він дістав з бокової кишені другого листа.

— Коли тобі не досить моїх слів, може, тобі промовлять більше братові слова. Ось. Це пише Жорж. Послухай:

Любі мої! Хотілось заїхати хоч на день побачитись із вами, бо тільки одна ніч їзди розділяє мене від вас — я у відрядженні з фронту. Два дні вже в Києві, та обставини так складаються, що мушу негайно виїздити назад — на фронт. Правда, це помилка — писати "фронт", правильніше — вертаюсь на те страшне (страшне не раніш, а саме тепер) місце, що звалось колись фронтом. Я пишу "звалось99, бо фронту вже фактично нема, як нема кілька місяців і самої російської армії. Озброєні, здичавілі банди грабіжників і хуліганів заступили в шанцях грізну колись, дисципліновану нашу армію. Якби не союзники, що відтягають німецькі сили на західній фронт, німці вільно могли б іти в глибину Росії аж до Петрограда й Москви. Вже давно нема "сірого героя", того чесного, зразкового російського солдата, що робив у боях чудеса, замість нього — розхристаний, знахабнілий "товариш", який може тільки мітингувати й стріляти по своїх офіцерах. За всю останню війну російська армія не зазнала більшої і дошкульнішої поразки, як славнозвісний наказ № 1. Більшовики, українці та соціалісти різних Гатунків довершили цей удар.

Армію дощенту розкладено й здеморалізовано. Ми вважаємо за ідеал, якщо полк, утративши сорок відсотків дезертирів, без жодного пострілу по ворогові, ще якось сидить у шанцях. Надії на артилерію і козаків вельми хисткі. Розкладо-ва агітація всяких авантурників безкарно йде по всій армії і майже нема тепер абсолютно певних частин. Революційна гангрена глибоко захопила організм армії. Я не можу передати вам, яких страшних тортур доводиться зазнавати тим, що мають нещастя бути російськими офіцерами. Це воістину хресний шлях на Голготу, і тільки обов 9язок перед нашою многострадальною батьківщиною та надія на Кор-нілова ще змушують нас, офіцерів, держатись тут і мовчки терпіти всі образи, утиски й знущання...

Петро Олексійович не міг далі читати. Хвилювання стискувало йому горло й слова ледве вилізали на язик. Він опустив на коліна листа й тужно подивився на сина.

— Бідні офіцери!.. Це справжні мученики, це святі жертви російської революції... 1 після цього ти, Євгеній, можеш називати себе українцем і витівати оті всі дурниці?

Батько таки надумав зробити з Євгенового українства родинну трагедію. Не скандал, як звичайно, а найсп-равжнісіньку трагедію з усіма її печальними аксесуарами. Це збиває Євгена з пантелику і хто зна, що робити з батьком. От, коли б він, як і завжди, почав гримати, неприємно блискати очима, лаятись — тоді зовсім інша річ. Тоді б Євген знав, як поводитись. Та, власне, він давно вже приготувався до останньої розмови з батьком. Вона мусіла бути. Але ж не така. Без цього жалібного тремтіння батькового голосу й прибитої, просто безталанної, старечої постаті в урядовій тужурці. Євген мляво обійшов куток столу й спробував одвести батькові думки в інший бік:

— Ну, добре, папа, а до чого ж тут моє прізвище? Отже виходить, що "Барабаш" — історично правильно?

— Ні, "Барабашев"! — категорично заперечив Петро Олексійович і його згорблена, принишкла спина знову гордовито випросталась на стільці. — Це, коли вони були некультурні, дикі, тоді вони звались Барабашами, хіба ж можна припустити, щоб у наші часи серйозна культурна людина звалась "Козолуп" або "Мокроштан" який-не-будь? Директор гімназії і раптом — Мокроштан! Смішно навіть говорити про це! Абсурд...

Петро Олексійович розсердився. Голос йому знову твердий, диктаторський: — Ми — Барабашеви і, поки ти в моєму домі, ти будеш теж Барабашевим. Я не дозволю перекручувати наше давнє прізвище!

Батько став таким, яким він і мусів бути. Оце і є справжній батько — Пьотр Алексеевич Барабашев, начальник повітової пошти, по-вуличному "Бардадим" Без сантиментів і патетики. Євген спокійно подивився батькові в вічі.

— Ні, папа, я все ж вертаюсь до Барабашів, я офіційно і скрізь буду — Барабашем.

— Євгеній! Як ти смієш?! — Петро Олексійович стукнув долонею по столу й устав: — Як ти смієш мені так?..

— Дай мені, папа, мого листа, ти й досі його держиш. Євген сам витягнув через стіл з батькових пальців

листа й навмисно зараз же занурився читати.

— Я говорю, Євгеній, останній раз: у цьому домі живуть і будуть жити тільки Барабашеви. Да — Барабашеви! Я рішуче тобі кажу — всі ці штучки й комедії я не дозволю...

— Не будемо, папа, сперечатись, — сказав спокійно Євген і поклав на стіл листа: — Володя Фогель знайшов мені в повіті роботу і я можу покинути "дім Бараба-шевих"...

— Ах, он як? Прошу! Будь ласка! Двері одчинені. Не затримуємо! — Петро Олексійович низько вклонився перед сином і простягнув до дверей руки:

— Це наш дім, а ось двері. Прошу!..

— Ах, Боже мій. Що ви там вигадали?.. Женічка, та хіба ж можна з папою так!.. — Це бігла з веранди перелякана на смерть мамуня 1. [На цьому розділ завершується, а відтак і оповідь про дальшу долю Євгена Барабаша обривається. Зате продовжується в рукопису, з початком якого читач має змогу ознайомитися далі. — Л. Б.].

* * *

..До панської економії від станції було далеченько. Я і мій шкільний товариш умовились їхати сюди до управителя Кенігівської економії репетиторами. Управителеві треба, щоб ми підготували за літо й перетягли через осінні переекзаменовки в гімназії двох його стгів-телепнів і дочку бухгалтера, а нам треба заробити грошей на зиму, на університет. Але товариш мій спізнився на поїзд, і я приїхав сам. Іти пішки далеко й нудно самому, і я зрадів, коли мене наздогнав, підскакуючи на драбчастому возі, якийсь дядечко. Я попросився підвезти мене до економії, і дядько, глянувши на блискучі ґудзики моєї студентської тужурки, не сказати б, що неохоче, але й без особливого піднесення погодився. Проте дядько був говіркий і одразу ж почав розмовляти. Власне, від мене він, видимо, мало сподівався почути щось цікаве й тому говорив більше сам з собою. Був кінець червня. В Києві Центральна Рада випустила свій перший універсал, у далекому Петрограді громадилися хмари липневої бурі, розвалювався фронт, а дядько все ще не міг перетравити березневої сенсації:

— Царя нема! Ге! Ну, просто, як оце тобі з воза встав: був, сидів, а це, гляди, вже й нема...

Подумавши хвилину, він сказав зачудовано:

— І ловко ж товариші його підважили!.. Перед самою економією він спитав мене:

— Так, кажете, вчитесь у городі? Ну, а на кого ж саме?

— На вчителя, — відповів я.

Дядько підозріло глянув на мою студентську тужурку й, одвернувшись, досить переконано сказав:

— А я так думаю, що, мабуть, чи не на попа. Тпру!.. — і спинив коні.

— Чому ж ви так думаєте? — здивувався я, злазячи з воза.

— А ґудзики золоті нащо?

Він хитро всміхнувся, немов піймав мене на брехні, Й стьобнув віжками по шкапі.

За кілька хвилин засмаглий кремезний управитель у парусиновому костюмі запрошував мене до покоїв, люб'язно дорікаючи, чому я не сповістив його заздалегідь, щоб за мною вислали коні. Він, видимо, зрадів з мого приїзду, бо забув навіть спитати, чому я приїхав сам, без товариша. І я, не дожинаючись його запитання, сам сказав:

— А мій товариш приїде завтра: спізнився на поїзд. Управителя немовби хто шилом штрикнув у бік, і він

пересмикнувся:

— "Товариш"!.. Так-так... Товариш з гімназії, з університету, однокашник, нарешті, товариш міністра і — наш сьогоднішній товариш-братішка! І треба ж таки загидити таке прекрасне слово!.. — 1 повернувшись до мене, він посміхнувся з гіркою іронією: — Ми, на жаль, не можемо тут похвалитися своїми товаришами. Ні, ні, не можемо!.. Кожної ночі так і дивись підпалять економію товариші8.

..Але що ж поробиш? Він іще нічого не встиг тут зробити, окрім хіба що українізації панни Інни та кількох лекцій у ряснянській "Просвіті". Він мусить тимча-сом на це погодитись.

Та нові обов'язки видались Євгенові ще гіршими, аніж наглядання за дівчатами на буряках. Його послано на той клятий Зарудченківський луг і ось під його доглядом відбувається косовиця. Та поки косили запашну кенігівську траву околичні селяни, ще терпілось. Щоправда, селяни були мовчазні й похмурі. Видимо, недавня судова розправа з лугом була їм іще незагоєною раною і в їхній мовчанці вчувалась й образа, й гнів, і затаєне бажання помсти. Євген це добре розумів і йому хотілось якось розвіяти селянам їхній тяжкий настрій. Він підійшов до косарів, що кінчали першу ручку, й привітно сказав, здіймаючи кашкета.

— Боже, поможи!..

Косарі промовчали, тільки один, що стояв оддалік, пробубонів чи до себе, чи до своїх сусідів:

— Як косити панське та ще й загарбане, то хай би вже не помагав!

Щоб зарадити ніякове становище після своїх перших слів і селянського повчання, замість відповіді Євген підійшов до косарів ближче й сказав іще приязніше:

— А година сьогодні, нівроку, випала добра, ні хмаринки на небі!

Тоді худенький дядько в залатаній сорочці втер рукавом із чола та щік піт, перекинув через плече косу й усміхнувся до Євгена:

— Від нас і сам Бог одвернувся: як панське косити — година, а як за своє мужик візьметься, — дощ зливою хлющить!

— За панів і Бог руку держить, — озвався другий.

— А ти ще питав, як ото суддя луг економії одсу-див! — засміявся третій.

Косарі почали було перекликатись, почулося вже нарікання, лайка, та в цей час на дрожці над'їхав з прикажчиком сам Ніколай Парфенович.

— А ну, земляки, щоб время понапрасну не терять! Живехонько! Щоб раз, два і в дамки! А ну!..

Косарі мовчки взялись за коси, і їхні важкі карячкуваті постаті ритмічно заколивались на лузі.

— Так, пожалуйста, уж, Євгений Петрович, твердо придерживайтесь: два стога экономических и один косарю. Так сказать, твердая норма, потому что крестьяне наши, сами знаете, плуты, он будет себе полтора и даже два тянуть на свой воз. Присмотрите уж, пожалуйста...

Після такої інструкції, що її, безумовно, почули й косарі, Євгенові вже не залишилось жодного слова для селян. Та й що їм скажеш? Про Україну? Це добре діло — будити національну свідомість селянина і в той же час стежити, щоб селянин не взяв зайвої півкопи з луків, які він уважає за свої кревні. Ні, краще вже просто мовчати.

Аж ось на лузі повиростали темно-зеленими пагорками стіжки. Де взялися селянські вози з жінками й дітьми й робота пішла жвавіше. Та перші ж вози, навантажені до неможливого свіжим сіном, завернули не до економії, а на село. За ними подалися й інші.

— Егоїсти наші селяни, насамперед — собі, — подумав спершу Євген, але зараз же навернулась і друга думка: — А втім, вони ж уважають цей луг за свій та й кому не хочеться упоратись перше з своїм?

Проте Євген підійшов поближче подивитись, як селяни паюють стіжки. Ніколай Парфенович мав підставу попереджати Євгена. Справді, селяни безцеремонно тяг-ли на свої вози по півтора, а то й по... [Наступні чотири сторінки рукопису загубилися. — Л. Б.] браму, він зовсім розгубився. Ритмічний гуркіт машин за кам'яним муром кількаповерхових фабричних корпусів гуде безугаву, послідовно, невблаганно. Твій голос серед того гамору, як тоненький горобиний писк у мажорі великого симфонічного оркестру: крізь троє вікон видно далекі спалахи ненажерливого полум'я. В тому вогні давно вже згоріло минуле кожного з тих, що прийшов сюди, на фабрику. Забруднені в шмаровидло й вугілля або до пояса голі, стомлені й спітнілі люди. В них нема простацьких селянських хитрощів, їм не скажеш "Боже, поможи", на обличчях їм незламана чорна упертість і якась незрозуміла, своя, фабрична одвертість. — Яка там Україна! — печально подумав Євген, оглядаючи робітничий натовп, що вже сходився коло примітивної трибуни в глибині фабричного подвір'я. — Не про Україну їм, а — про хліб, про добре житло, про те, щоб вугілля й шмаровидло не в'їдалось на все життя, до самої домовини, в робітниче тіло, щоб робітничі очі бачили не самі тільки закурені, неприглядні фабричні стіни, щоб фабрика була ясною виробнею потрібних людству речей, а не вічною каторгою рокованим! — І Євген бахнув таку скрайню соціалістичну промову, що аж Інна здивувалася з її лівизни.

За його словами, цукроварню треба б негайно ж соціалізувати, годі чекати, поки зберуться установчі збори й будуть ласкаві розв'язати справу в той чи той бік. Кожний бачить несправедливість, що її чинили й

чинять досі над робітництвом, — хто ж знайдеться такий зухвалий негідник, що потуратиме й далі злу. Не потурати неправді, а викоріняти її!

Робітники уважно слухали промовця. Зміст промови і її гасла не могли їх дуже вразити — вони чули вже це не раз, сказане різними вустами, з різними словами й інтонаціями. їх цікавила сама форма передачі відомих уже думок. Промовець говорив українською. Це була новина на фабриці. І вони охоче слухали Євгенову промову, як добре знайому пісню, що її виконує співак іншою, малозрозумілою мовою. Робітнича уважність, спокійні, вдумливі, ба навіть подекуди, либонь, і прихильні обличчя збадьорили Євгена. Він одважився під кінець підійти обережно й до української справи.

— фабрики й заводи, а також земля належать у нас не українцям, український народ не має своєї буржуазії, він є селяни й робітники, що працюють на чужинців. У вільній Україні, де господарюватиме сам український народ, фабрики й земля повинні належати українському трудовому народові, а не російській чи польській буржуазії!

Євгенові здавалось, що він добре скінчив. Ні, таки, направду, зовсім добре! Були, як годиться, оплески, його слухано дуже уважно й, головне, жодного ексцесу, як це тепер трапляється мало не на кожному мітингу. Але йому судилось розчаруватись. Зразу ж після нього на трибуну вийшов якийсь просто вбраний чоловік і від імені соціал-демократів — більшовиків виступив проти Євгена. І що було дивного, так це те, що цей більшовик говорив теж українською мовою. Він почав заперечувати, що український народ — це тільки самі робітники й селяни. — А Харитоненко, а Терещенко, а Родзянко?

— Вони зрусифіковані. Які ж це українці! — з місця крикнув Євген, обурюючись на промовця, що не тільки зламав національну злагоду українського народу, а й ще більше, аніж Євген, притягнув до себе робітничу увагу. Справді, робітнищво зацікавилось суперечкою і задні почали тиснута на передніх, щоб ближче буга коло трибуни.

Промовець почав ущіпливо іронізувати із "зрусифі-кованости" Харитоненків і доводити, що українська буржуазія є і...

[Немає двох наступних сторінок. — Л. Б.]

— Та й хіба це важно? Справа російського пролетаріату є в той же час і наша справа, а кривдити нас, українців, російський робітник не буде!.. А ви ж якої партії? — спитав він нараз Євгена.

— Я?.. — завагався Євген. — Я ні до якої партії не належу.

-Чому?

— Кожна партія боронить чиїсь вузькі інтереси: есде-ки — робітничі, есери — селянські, я ж — ні робітник, ні селянин і не буржуй. Я підгримую частину програми

кожної партії, яка вимагає національного визволення України й інтереси трудящих мас взагалі.

Більшовик голосно засміявся. В цей час до них наближалась Інна.

— Одне слово, — сказав більшовик, — ви просто собі за жовто-блакитну ганчірочку? Навіщо, мовляв, мені партії всякі, коли мені мила Україна та й годі.

— Цебто як? — похмурився Євген.

— Ну як же: я — не робітник, значить, яке мені діло до робітництва, я й не селянин — то що мені до селян... Так же по-вашому? Да... Це у вас здорово вийшло! Принаймні, щиро...

В цей час більшовика покликали до трибуни й він пішов. Євген спантеличено дивився йому вслід, аж поки приском не запекла в голові думка: яку я дурницю йому ляпнув! Так міг би сказати або ж безоглядний егоїст, або ж цілковитий політичний невіглас.

Євген поквапився вийти з цукроварні, щоб бува не зустрітись знову з більшовиком. Настрій йому був препоганий, він ішов до фільварку дуже швидко й Інна ледве потрапляла за ним. Немов би швидкою ходою він хотів загнати подалі від себе свою досаду й прикрість.

— А справді, Євгеночку, чому ти не состоїш у якійсь партії? — спитала тихо Інна.

Це запитання зовсім роздратувало Євгена. Мало йому сьогодні прикростей, так іще вона буде його допитувати. І чого вона до нього в'язне?.. Євген почув, якою тяжкою, нестерпучо тяжкою стала йому присутність Ін-ни, — Треба конче ліквідувати цей випадковий, нудний роман, — подумав він і йому, замість того, щоб відповісти дівчині на її запитання, захотілось тут же сказати їй усю правду в живі очі про їхні взаємини. Сказати й скінчити раз і назавжди. Але дівчина тихо взяла його під руку й дивилась йому в вічі так ніжно, так пестливо й довірливо, що йому стало нараз шкода її.

"А все-таки я погано з нею обійшовся; не треба було так..." — подумав він і йому стало ще більше її жаль.

— Бачиш, Інно, — сказав він і погладив її маленьку долоньку, — справа національного визволення України — це така велика річ, що ні одна партія не може увібрати її в свою програму. Ти дивись — які є різні партії, а всі во-

ни так чи інакше беруться розв'язувати національне питання. Я ж хочу себе віддати цілком справі визволення України, для мене воно вище всього.

— Але не можна ж одкидати й соціального, для нашої плебейської нації воно грає велику ролю, — несміливо заперечила Інна й задумалась.

— У вільній Україні всі соціальні питання розв'яжуться самі собою.

Вони замовкли й до самого фільварку вже не говорили. Дівчина напружено про щось думала, голова їй низько схилилась і примружені очі сумно дивились під ноги. Щось мучило дівчину, але вона вперто ховала його в собі.

— І все-таки її доведеться покинути, — зітхнув Євген, — і що швидше, то краще...

Неподалік від фільварку Інна спинилась:

— Я піду ще в Рясне, хай мене не ждуть обідати. Дівчина безперечно вигадує, їй треба щось пережити

на самоті. Щось таки справді мордує дівчину.

— Інно! Інно, що з тобою? — ступив до неї Євген.

— Ну, справа є, я мушу піти...

Інна повернулась і швидко пішла до села. — Бідна дівчина! Що ж із нею робити? — пожалів Інну вдруге Євген, але йому стало ще прикріше. Починаються вже безпричинні любовні трагедії, сцени, сльози!.. Вона пішла й, безперечно, буде там десь на самоті плакати. Чого? Він же їй нічого такого не сказав! Треба було б наздогнати її, заспокоїти,

розважити, спростувати всякі її передчуття, але він страшенно стомився і йому хочеться їсти. Та й з якої речі близькі стосунки між чоловіком і жінкою мають конче супроводитись трагедіями й сльозами? Кохання мусить давати радість, а не болі! "Кохання"? Так, вона кохає тебе, а ти?.. — Ні, таки треба з цим покінчити! Принаймні, буде боляче раз, а не завжди. — Євген рішуче подався до фільварку.

В домі вже накривали до обіду стіл. У сінцях Євгена зустрів Ніколай Парфенович.

— А мені саме вас треба, Євгенію Петровичу. Будьте ласкаві, до кабінету. Нам треба поговорити.

Євген одразу ж почервонів, як спійманий на злочині хлопчисько.

"Це, очевидно, про Інну зараз. Марія Петрівна таки нашептала, мабуть, йому повні вуха..." Євген силкувався опанувати себе й бути спокійним. "Поки він вичитуватиме, я знайду, що відповідати", — заспокоїв себе Євген і сів у крісло коло столу.

— По-перше, я хочу сплатити вам гроші за місяць. Сорок і п'ятдесят. Дев'яносто. Здається, правильно, порахуйте, будь ласка. А тепер я мушу вам дещо сказати...

Євген знову почервонів і нашорошився. Проте Ніко-лай Парфенович почав дуже лагідно й чемно. Навіть голос свій знизив до незвичайно низького тону.

— Я розумію, — сказав він, схрестивши пальці й уникаючи дивитись Євгенові в вічі, — революція, так би мовити, похитнула старі погляди, молодь захоплюється соціалізмом тощо. Але ми, аграрії, не маємо права фантазувати. Ми мусимо дати державі й армії хліб, бо інакше буде голод. Як там буде з землею далі — хто його знає, але тимчасом земля все ж таки, так би мовити, належить економії й економія за неї

відповідає. В нашій роботі, на жаль, доводиться одмовлятись від фантазій і соціаліз-мів... Еге ж бо.

"Чи він хитрує й так здалека заходить, чи, може, й справді, він хоче казати тільки про луг?"

— На жаль, шановний Євгенію Петровичу, щодо цього у вашій роботі на економії трапились деАсі, так би мовити, помилки. Наприклад, ви не додержали на косовиці норми зарплати і дали змогу селянам просто обікрасти економію. Я боюся, щоб цього не повторилось і на жнивах. Це була б, так би мовити, просто катастрофа. Я вже не кажу, що така м'якість розбещує селян, навіть підбурює їх до насильства, це само собою розуміється, але тут йдеться про голод, ось у чому річ!..

Євген зовсім уже отямився. Найгірше, чого він сподівався в цій неприємній розмові з Ніколаєм Парфено-вичем, обминуло його, не зачепивши й краєм. Це надало йому сміливости й певносте.

— Бачите, Ніколаю Парфеновичу, — сказав він, — нам буде трохи важко порозумітись. Часи, безперечно, змінились і вам треба вже примиритись із тим, що земля перейде селянам. Та й це ж не ваша земля, ви тільки управитель, — чого вам її шкодувати?

— Так, але ж я служу, мені платить власник і я не можу манкірувати...

"В мій город закидає! — подумав Євген, але це тепер не засоромило його. Йому зненацька радісно спало на-думку: яка слушна нагода покінчити з ненависним фільварком! З практикуванням, з тупими учнями, з...1нною. Гамузом! І то воднораз. 1 не треба більше наглядати за дівчатами й косарями, не треба турбуватись, чи складе Сеня восени іспита, не треба удавати перед Інною уважного й ніжного... як добре це випадає!"

— Я теж не можу, Ніколаю Парфеновичу, йти проти своїх переконань. Я дивлюсь, що не тільки той злощасний Зарудченківський луг, а й уся земля по правді належить селянам... — Євген сказав це так рішуче й серйозно, що Ніколай Парфенович навіть перелякався — чи не взяв бува він до молодика занадто вже крутого тону? Він іще більше знизив свій голос, щедро вливаючи туди щи-рости й сердечносте.

— Ні, що ви? Воронь, Боже! Хіба я проти ідеї? Ні в якому разі. Я сам визнаю, що в наших земельних ділах багато ще є, так би мовити, ненормального... Але ж ми мусимо почекати. Ми не маємо права самі проводити всякі... реформи, так би мовити. Тільки уряд, установчі збори чи хтось взагалі, але — правомочний, повноважний. Треба ж, щоб — порядок, а не анархія!..

— А я дивлюся на це зовсім інакше. Треба тепер же передавати землю, негайно, бо інакше, справді, буде анархія. Це моє глибоке переконання, Ніколаю Парфеновичу, і я не можу від нього відступитись.

— Але як же це буде? Як ми — на жнивах?.. — зовсім розгубився Ніколай Парфенович.

— Як? Що ж — вихід один — мені треба покинути у вас роботу.

— Як же це — покинути? Так би мовити, в саму гарячку, серед сезону?.. — широко розплющив від здивування очі Ніколай Парфенович і враз сердито нахмурився: — Ні, це виходить якось, знаєте...

— Я з міста пришлю вам свого колегу, який погодиться на ваші умови, — сказав Євген, намагаючись прискорити кінець своїм неприємностям.

— Цс ви — серйозно, Євгенію Петровичу? Так би мовити, остаточно?

— Цілком.

— Ну що ж, — печально розвів руками Ніколай Пар-фенович, — силоміць, як кажуть, милим не будеш... В такому разі через дві години вам подадуть фаетон...

— Дякую.

— А може б ви ще подумали? Ми, як-не-як, так би мовити, свої люди, могли б договоритись.., — скора глянув на Євгена Ніколай Парфенович і моргнув для чогось оком.

— Хіба ж можна, Ніколаю Парфеновичу, договоритись у справах переконання? Це така річ, що нічого не зробиш, сказав Євген, одходячи до дверей.

— Та-а-ак... Воно, Євгенію Четровичу, легко передавати мужикам чужу землю, як своєї не маєш... Це дуже легко! А от коли б вам довелось своє від серця одрива-ти — ви б іншої заспівали! — сумно посміхнувся Ніколай Парфенович. — Ах, молодість, молодість!.. — він скрушно захитав головою і підвівся, але Євген уже прощався з ним.

До обіду він не вийшов. Тільки служниці переказав, щоб Інну не ждали — вона в селі. Похапцем пакував свої невеликі речі. Чекати на фаетон — безглуздя. Це значить поставити себе під нові прикрості, позичати "в сірка очей, зустрівшись із Марією Петрівною, а ще гірше — прощатись з Інною... Як би це його приладнати речі на велосипеда? Це було б добре. Він тихо виїхав би собі, вільний і не залежний від останньої гіркої послуги Ніко-лая Парфеновича. Але кошика ніяк не можна приладнати на багажниці. Хіба ось що: кинути тут кошика, а речі зв'язати в клунок? Прекрасно!.. Клунок вийшов трохи завеликий, але то нічого — доведеться тільки, сідаючи, вище задирати ногу.

Він тихо вивів через чорний хід велосипед. До нього підійшов здоровенний дворовий собака й здивовано понюхав клунок на багажниці. Висолопив від спеки язика й ліньки одійшов убік. "Треба було

б хоч коротеньку записку лишити Інні", — промайнула пізня думка, але — не вертатись же ради цього назад, на мезонін! Він непомітно підійшов до фільваркової брами й, не оглядаючись, сів на велосипеда. Машинка легко помчала з гори.

Він сильно натискав на педалі аж поки, обернувшись, уже не побачив позад себе фільварку. Тоді він спинився, легко зітхнув і витер хусткою упріле лице й шию.

Інна незабаром повернулась до фільварку. Обличчя їй усе ще було зажурене й хода апатична. Служниця, що несла з їдальні тарілки, боязко оступилась перед нею. Крізь одчинені двері з їдальні чулися нервові материні слова. Інна спинилась у передпокої.

"...така нетактовність і грубість. Просто не розумію. Сам бачив же: він серйозно упадає, між ними щось уже є, і раптом — так повестись із ним! Навіть нічого не сказати про Інну! Де твій розум був? Ти ж — батько!.. Мало чого, що — економії, але ж ти сам догадувався, що вони зайшли далеко! Його треба було вдержати, пригріти, на-путити..."

Інна зблідла й ноги їй захитались. Але вона зібрала всі сили й прожогом побігла на мезонін. Там була пустка. Шматки розірваних газет на підлозі, одчинена порожня шафа, перекинутий кошик. Дівчина затамувала подих, стала на порозі й широко розплющеними очима безтямно дивилась на гармидер у кімнаті. Потім тихо підійшла до столу, низько похилилась і притьмом почала шукати на столі примруженими очима. Але на столі не було нічого, тільки каламар, ручка, прес і шматочок чистого паперу. Дівчина підвелась і тихо застогнала. Вона закрила руками очі й потім знову оглянула кімнату, немов би не вірила першому враженню й тепер хотіла звірити. Та на цей раз кімната видалась їй ще порожнішою й одчинене в сад вікно чогось іще більше ствердило її, що кімнату покинуто назавжди. Ніби той, хто тут жив, вийшов звідси саме через вікно. Вийшов і так і залишив його одчиненим...

Інна швидко збігла східцями долу і вскочила до кухні. Вона вже не могла стримати свого хвилювання й, схопившись рукою за груди, крикнула до служниці:

— Де Євгеній Петрович?.. Служниця боязко завагалась.

— Де, я питаю, Марфушо?

— Та вони на станцію поїхали... На велосипеді... Інна одірвала руку від дверей і вискочила на двір.

Вона добігла до брами й стала. Безвільно обіперлась об

стовп і схопилась за чоло. Від брами йшов у долину й завертав на гору до старого сільського кладовища широкий шлях. Там нікого не було. Дівчина мовчки жаскими очима дивилась перед себе і з очей їй сквапно збігали щоками сльози. Вона довго стояла край порожнього, широкого шляху, і просто в лице їй, у затуманілі очі, в перекушені губи світило передвечірнє спокійне сонце.

IV

Пудель слухняно сидів коло ніг і крізь його густу, чорну шерсть горіли в сутінках бліндажа два розумні гарячі ока. Він змучився чекати, але його постать була нерухома й тільки очі, як важілець дзиґарів, переходили від Жоржевої руки до рота й від рота до руки. Жорж Барабашев допивав вранішній чай. Він поставив шклянку в срібному підшклянникові на блюдце й тоді вже заходився коло вимуштрованого пса.

— Ну, Крезе? їсти? Гам, гам? Пес тужно заскавулив.

— Добре, добре, чую. Чую, Крезе. — Жорж Барабашев поляскав пуделя по шиї й кинув йому на підлогу кільце ковбаси. Пудель клацнув зубами й притьмом кинувся.

-Тубо!

Пес закам'янів, але кінчик чорного вогкого носа таки торкнувся з розгону ковбаси.

— Кому сказано — тубо?!. — грюкнув чоботом Жорж. Пес винувато повернув до Жоржа волохату голову. В

його розумних очах, як два огні, горіли безмежна собача вірність і благання.

— Кому сказано, га? — повторив Жорж, нахиляючись до пса. Ах ти ж!.. — Жорж зробив коротку паузу й потім одразу крикнув собаці в морду — Мужик! Мужик! На слово "мужик" пес зіп'явся на задні лапи й ображено загавкав.

— Мужик! Мужик! — кричав ще дужче Жорж. Пес заходився від гавкання і в той же час побожно зочував на свого пана.

— Облиште його — слухові перетинки ж... — прогугнявив муруго поручник і сердито подивився на пса,

— А не будешь больше? Не будешь?.. — ще нижче нахилився Жорж до пуделя. Собака перестав гавкати й тихо заскавулив.

— Піль!

Пудель рвонув з місця і, як щось живе, пожадливо ковтнув кільце ковбаси. Жорж хотів був ще продемонструвати поручникові Крезову вправність, та до бліндажа увійшов заклопотаний фельдфебель.

— Ваше високоблагородіє! Так що солдати одмовля-ються чистити гвинтівки...

Фельдфебель — єдиний у роті, хто вперто не зміг засвоїти гучковського наказу й, замість новітнього "госпо-дін капітан", додержувався старого й певного "ваше високоблагородіє". Це подобалось Жоржеві й він любив, коли його очі зустрічали опасистого, ставного фельдфебеля. Мінялась уся армія, брався сірими туманами її молодецький, наструнчений дух, армія розкладалась, армія гинула, але фельдфебель лишився таким, яким був, яким узагалі має бути російський фельдфебель. Як живий, рухомий пам'ятник колишньої слави російської зброї, він залишився на спогад наступним невідомим дням і на нього приємно дивитись. З ним оживає минуле, таке ще недавнє й разом таке безповоротне. Проте цього разу прихід і заява фельдфебеля прикро вразили Жоржа. В чому річ? Як це — солдати одмовляються чистити гвинтівки? Невже й грізний колись, пунктуальний фельдфебель не годен уже підтримати в роті бодай зовнішнього вигляду дисципліни?

— Чому одмовляються?

— Вони, вибачте, кажуть, що "і офіцери хай чистять свої рушниці"... Так що — пропаганда, ваше високобла-городіє... Фельдфебель був розгублений. Він із чемносте ще не говорив усього, та Жорж і без того знав, що могла там варнякати солдатня. Напевне, з цієї нагоди відбувся спеціальний мітинг — чистити чи не чистити рушниці. Але, якщо вже й фельдфебеля це приголомшило — значить справа кепська. Треба пускатись на останній резерв і самому Жоржеві Барабашеву навести в своїй роті лад. О, часи! Капітан мусить іти вмовляти солдат замість того, щоб послати когось на чолі з єфрейтором, взяти двох-трьох призвідців, коротке засідання польового суду й — дисципліну відновлено.

— Гаразд. Ходім.

Жорж кивнув фельдфебелеві й вони вийшли з бліндажа.

Плутані кривульки шанців, що в них захрясла бездіяльна, розмагнічена армія, мали кепський вигляд. Земля на брустверах пообсипалась, упоперек ходу сполучення стояла глибока калюжа після недавнього дощу — і нікому не спадало тепер на думку залагодити бруствери, висушити калюжу, ба навіть коло самісінького входу до шанців лежала свіжа куча калу.

— Свині! — промовив Жорж, широко переступаючи через бруд.

— Так точно! — машинально ствердив за старою звичкою фельдфебель і собі бережно переступив за капітаном. Ранок був ясний і прозорий, як кришталевий. Сосни ближнього бору зіп'ялись навшпиньки й тягнуться вгору до далекої сумирної блакиті. Високі, стрункі, вкриті шатами темнозеленої глиці, що блищить у промінні сонячного водоспаду, вони застигли в якомусь величному екстазі замирення, любови й братерства. І тільки здоровенна "ковбаса", що стирчить на обрії за бором, псує цю ідилію. На ній, певно, давно вже нема спостерігача й німецькі аероплани не турбують її, вона висить у небі нікому не потрібна, тільки за інерцією, але на ній усе ж таки ще може сидіти пильне, гостре око, що координує артилерійський вогонь і через це вона являє собою якийсь прикрий дисонанс. Вона нагадує рро війну. Високо праворуч шугав над російським фронтом білий німецький "ІетЬи". Але над ним — жодної хмаринки шрапнелів і з нього — жодної бомби. Немов над своїм аеродромом у глибині Німеччини, він шугає туди й сюди, знижується і знову підноситься — веселий, певний, нестримний... На фронті абсолютна тиша. Жодного пострілу з російського чи з німецького боку, жодного вибуху гарматня 9. Немовби давно вже скінчилась війна і тільки за якоюсь, позбавленою мети й глузду інерцією, армії залишились на місці. Бездіяльність і безпека тяжіли над солдатами, пригнічували їх, деморалізували. Вдома їх ждали жінки, діти, земля, худоба, ремісницьке начиння, а вони без потреби

нудьгували в шанцях. 1 шанці, мов тюрма, де давно вже поодмикано всі двері, але в'язні за звичкою ще відбувають механічно свою неволю. Та ось об'явиться перший сміливий в'язень, розчахне зухвало перші двері, другі, треті, браму й годе вільною вулицею навмання, й тоді кинуться за ним наосліп тисячі знудьгованих невільників і у в'язниці не лишиться нікого. Звабна думка який уже раз знову підступила до Барабашева. Справді — чого він тут? Адже армії фактично нема. Досить години, ба навіть півгодини, п'ятнадцять, десять хвилин смертоносної праці важкій німецькій артилерії і все живе зірветься з російських шанців назад і тікатиме в глибину країни, не оглядаючись. 1 хіба тільки він, поручник та фельдфебель залишаться тут Дон-Кіхотами на поталу й глузи німецьких "чемоданів". Для чого ж залишатися? їхні одинокі імена не годні вже прикрасити літопису великої російської армії, бо нема найголовнішого, нема самої армії; вона затремтіла в смертельних корчах ще на початку березня і сконала на галицьких полях у невдалому червневому наступі. Армії вже нема, і це незаперечний факт. Тоді — на якого ж чорта він тут, коли не стало тої другої стихії, що опанувала його дужче від усього попереднього. Три роки війни зробили його Марсовим фахівцем, створили йому нову вдачу. Він ніколи вже не повернеться до університету. Збагнути складну механіку війни — це занадто, щоб знову повернутись до мирних реторт і колб університетських лабораторій. Війна. Це не бравурний марш, не героїзм хоробрих звитяжців, це — обрахунок. Кривава, велична алгебра, де під умовними знаками стоїть людське тіло й метал. Війна — це шалена азартна гра, де раз-у-раз треба йти ва-банк, де мільйони людей є тільки дрібна карта, пішаки на великій шахівниці фронтів. Не самовіддана смерть солдата дає країні перемогу, а сміливість, ризикованість і математика мислення вождя. Вождь — він точний технік і одчайдушний авантюрник. Грандіозна склади ота формул і анархія змертвілої руїни. Велетенський герць могутнього життя й непереможної смерти. Війна — стихія і точна наука. Росії потрібні не старі патріархальні капітани й полковники, а техніки, техніки війни, що мають належну практику й теорію. Нового Петра, нового Меншикова й преображенців ждала стара, підтоптана Росія. Севастополь був для російської зброї вечірнім присмерком, Ляоян,

Мукден і Порт-Артур — ніч. Росія мусіла б мати в цій війні гідний реванш, а коли б його й не здобуто, він, Барабашев, був би одним із

тих, що готували б реванш для майбутнього. Але з дезертирами й мародерами не можна думати навіть про бодай хоч трохи пристойний мир. Ні, не на реванш воно заходить, а на окупацію, ганьбу і... важко навіть подумати, що стоїть далі перед Росією.

Жорж продерся шанцями до центру розташування його роти. 1 туг і там мляві солдатські групи. Ось одна гуляє в очко. Побачивши капітана, вони тільки спинили гру, але не кинули, не сховали замусолених карт. Навіть не сховали... Навіть не підібгали ніг і Жоржеві доводиться переступати через брудні, набучавілі солдатські чоботи й злинялі "обмотки". Он далі читають якусь газету й жваво обмірковують. Певно знову пролізла невідомим способом до шанців та капость — "Окопная правда"? Підійти й перевірити хіба? Навіщо? Хіба не однаково, — з більшою чи меншою дозою отрути всякі інші теперішні газети роз'їдають армію... — І Жорж мовчки йде повз солдатську групу. Його навіть не дивує тепер, що солдати не то що військової шани, а навіть звичайного привітання не вимовили своєму командирові.

Хоч солдати й залишились ніби на тих самих місцях і в тих же позах, проте прихід каштана справив на них неприємне враження. Тривожна нашорошеність проймає солдатів і на обличчях — туга. Та щось військового, якась нужденна тінь карности ще залишилась у них, цих зовсім тепер невійськових , озброєних людей. Вони уникають зустрічатись очима з капітаном і в той же час крадькома пильно стежать за кожним його рухом. Вони добре розуміють, чого прийшов сюди нагло з фельдфебелем капітан, і неминуча потреба відповідати каштанові тяжіє над ними. Легше було б розмахнутись за спиною лопатою і раз назавжди — капітана по голові. Тоді до заюшеного кров'ю тулуба кинулась би вся рота й кожний намагався б хоч раз одважити капітанові удар. Але такого першого немає в роті й, поки капітан має змогу підійти й кожному заглянути пильно в очі, солдати почувають себе перед каштаном безсилими й пригнобленими.

Барабашев спинився, оглянувся на всі сторони й наказав фельдфебелеві зібрати роту. А втім її не треба збирати: солдати самі непомітно підсунулись темною черідкою до центру шанця й мовчки напружено чекають.

Барабашев оглянув сірі рештки своєї роти й голосно сказав:

— Коли солдати настільки занедбали свій військовий обов'язок, що навіть забутій вже як чистити гвинтівки, я, ваш командир, нагадаю вам, як це робиться. — Фельдфебель — мою рушницю... Фельдфебель спритно й шанобливо подав Барабашеву гвинтівку. Глибока тиша зайшла в шанці.

Барабашев розклав рушницю. Фельдфебель запобігливо подав шампола й Барабашев заходився чистити цівку. Тиша. Тільки чути, як швиркає в цівці швидко руханий капітановою рукою шомпол і як дихають солдати. Вони щільно згрудились праворуч і ліворуч. Навіть кілька чоловік вилізло із шанця на поверхню й вигідно вмостились за Жоржевою спиною. Не моргаючи повіками, вони стежать за його роботою. Немов він не просто собі чистить свою гвинтівку, змушений солдатською одностайністю, а демонструє, як треба поводитись із новою, щойно виданою смертоносною зброєю. їх очей не минав жодний капітанів рух. Вони стежили, як він виймав кожну частину, як і куди клав її, як водив у цівці шомполом. В своїй уважності вони були пунктуальніші й уїдливіші за першого-ліпшого фельдфебеля, що стоїть рекрутові над душею, чекаючи найменшої нагоди вчепитись. І досить капітанові хоч один раз схибнути проти усталених правил, як вони одразу загомонять, залунають кпини, смішки й переможний солдатський регіт затопить офіцера, фельдфебеля й від того, що здавалось ротою, не залишиться нічого. Це добре розумів і Жорж Барабашев. Від тої тиші й десятків пильних дошкульних очей, що вперіщились йому в руки, Жоржева самовпевненість почала швидко в'янути. І руки під тими поглядами не такі тверді й дужі, і шомпол рухається в цівці вже без його волі, а сам абияк. Що за чорт? Він не пізнає себе й своєї роти. Але від його вправности залежить усе: дух,

послух, дисципліна ще підкорених йому солдатів. І Жорж намагається робити щонайкраще. Та його руки давно вже одвикли чистити гвинтівку. Після юнкерської школи він жодного разу не взявся за шомпола. А до того ж — ця ворожа увага й нестерпуче вичікування солдатів. Можна було б, розуміється, вжити якихось інших заходів, щоб змусити "товаришів" бодай хоч чистити гвинтівки; можна було звернутись до полковника, вдатись до комітету, до дивізії, до корпусу. Але поки він командує ротою, він не вдаватиметься до нікчемних паліативів. Він мусить сам, одним помахом розчахнути гнійну болячку.

Здавалось, солдатська пильність іще побільшала, коли Жорж почав складати рушницю. Він пригадав усі приписи юнкерської школи й робив це так, немов стояв на випускному іспиті в присутності вищого генералітету й самого імператора. Він приладнав уже до кольби цівку й почав складати закривку. Виделка, курок, гребінь закривки — все на місці. Ще тільки всунути стрільну бляшку й — кінчено. Та саме туг Жоржа несподівано охопив сумнів. Щось ніби не так із стрільною бляшкою. її, здається, треба було інакше повернути... Солдати застигли як перед стрибком. Тоді Жорж навмання рвучко сунув наперед закривку, але...

— Как есть и неправильно! — скрикнув тріумфуючи передній соддат і за його окриком до самих Жоржевих рук посунула вся рота пересвідчитись у офіцерській помилці.

Закривка входила тільки до половини й далі рішуче не йшла. Жорж клацнув нею раз, другий, але марно. Що таке?!

Стурбований фельдфебель заклопотано нахилився до Жоржевої кольби:

— Так что, не иначе, как боевая личинка... Шанцем пройшов радісний гомін, немов роту нараз

випустили з гауптвахти.

— Тоже офицерье: с солдата три шкуры дерут, а ежели сами, так вот как раз и маком...

— В блиндажах им кофей пить харашо, а пусть бы в секрете полежали.

— Дозвольте, господин капитан, я вам вакурат справлю її, сказав, зухвало усміхаючись у вічі, низенький солдатсько. Він простягнув уже до гвинтівки руки, як раптом над головами із запілля — осатаніло хрюкаючи й лютуючи, як зацькований блискавичний вепр, над шанцями пролетів важкий російський гарматень і плюснув із страшним вибухом за німецькою лінією.

Солдати прикипіли до місць. Але їх задубіння тривало тільки мить. Ярий лемент зірвався над російськими шанцями. Солдати вилазили з шанців, бігли ходами сполучення й обурено махали до своєї батареї за лісом.

— Сво-ло-чи-и-и...

— Провокація!

— Стріляють, щоб знову нас німець трощив.

— Та перестріляти всю батарею! Розтуди їх!..

— Що артилерія, що кавалерія — сама контрреволюція сидить.

— В комитет! Звони в дивизионный комитет!

— Штыками их гадов!

Солдати шалено видряпувались із шанців на поверхню; біжучи, набивали поспіхом рушниці, одв'язували від поясів бомби й безладною юрбою бігли до лісу. Так могли б бігти на останній штурм тільки запеклі фанатики, тільки смертельна ненависть могла б зрушити вперед такий пломінь гніву й помсти. Ні, Жорж Барабашев не пам'ятав, щоб його солдати будь-коли так ішли на ворога. Але Жоржеві тепер уже було все байдуже. Яке йому, зрештою, діло до нікчемних паліативів, що на них пускається з розпачу, втративши голову, командування. Воно гадає, роздражнивши артилерією, викликати німців на активність. Ці штабні маніяки сподіваються, що в умовах ворожого обстрілу наша піхота почне видужувати. Вони покладають на ворога важку ролю лікувати російську зреволюціонізовану армію. Наївні люди... Ні, Жорж Барабашев на ці іграшки не пристане. Він навіть не поцікавився, як реагуватимуть на артилерійський обстріл і раптовий сполох у російських шанцях німці. Став на виступку й мовчки дивився на ліс, де губилась за деревами безладним товпищем його рота. Здавалось, коли зникне за стовбурами останній солдат — рота зникне з його очей назавжди. 1 хай... А високо понад верхівками сосен, через російські шанці до німецької лінії летіли важкі гарматні. Це була ніби остання агонія російської артилерії. Немовби гарматні вже бачили неминучу смерть під багнетами своєї піхоти й хоробрість одчаю надихала їх на пекельну роботу. Артилерійська стрілянина переходила на ураган, на смерч, на шалену інтродукцію до божевільного штурму, коли мільйонні армії сходу зірвуться із своїх шанців, розтрощать нужденний опір ворожих корпусів і нестримною лавиною смерти й руїни вдеруться до Європи.

Але німці мовчали. Жодна рушниця не вистрелила з їхнього боку, й тільки дозорці пильно стежили за лісом, куди побігла Жоржева рота.

— Все'дно — бути лихові, — важко зітхнув коло Жоржа фельдфебель і скрушно похитав головою, — німець — він ніколи не простить цього; якщо сьогодні мовчить — завтра почне, ну тільки, щоб так воно й минулося, то цього ніколи не може буть. Німець — той ні. — Жоржеві здалось, ніби фельдфебель задер погордливо голову, готуючись із кимось невідомим змагатись за німецьку честь, і тоді Жоржеві нараз

промайнула дошкульна, разюча думка: "Не для російської армії бандитів родився такий фельдфебель, а... він родився для німців. За колючими загородами, по той бік фронту, в умовах суворої кар-ности й пруської муштри, під командою незламних талановитих генералів, фельдфебель був би на своєму місці. Російська одчайдушна хоробрість і німецька техніка й муштра".

Але Жорж знав: ця думка народилась у ньому одразу, як вибухнула революція; вона затаїлась у ньому до часу, щоб зненацька сплинути на поверхню й вразити своєю гострою правдою. І то не про фельдфебеля він думав (фельдфебель — тільки оболонка про око людське), а про самого себе. 1 цей новий, несподіваний для самого Жоржа висновок, роздратував його. Жорж шаленів. Так, йому, справжньому офіцерові, теж личило б бути не тут серед розбещених босяків і офіцерської безініціативної лемішки, а там. О, з якою б насолодою з тих устаткованих вигідних шанців — кулеметом: р-раз-та-та-та, р-раз. По мітингові знахабнілих горланів, що одмовляються чистити свої гвинтівки, по сірій вошивій юрбі, що біжить наосліп до лісу, в спину їй — раз-та-та-та, раз-та-та-та...

З бліндажа вискочив телефоніст.

— Пане капітане, штаб дивізії викликає!

Його несподівана поява серед отупілого покинутого шанця здивувала Жоржа. Він навіть посміхнувся телефоністові:

— А ви туг? Дивно. Я гадав, що ви досі розстрілюєте свою артилерію.

— Ні, я при телефоні, — знехотя відповів не по-військовому телефоніст і мляво повернувся до бліндажа.

У бліндажі з надривами, жалібно й тягуче скімлив апарат польового телефону. Звичним жестом Жорж приклав до вуха рурку.

— Я слухаю! Так, командир третьої роти!.. Так, тут, слухаю... Чекайте... — Жорж одірвав від вуха рурку й оглянувся назад. В кутку дивився на нього з-під лоба похмурий телефоніст.

— Вийдіть, будь ласка. Я маю секретну... Телефоніст недобре посміхнуся, стенув фамільярно

плечима й поволі зачовгав з бліндажа. Жорж знову приклав до вуха рурку:

— Прошу далі, я слухаю.

Жорж закусив губу й коричнева борідка його сердито подалась наперед.

— Безладдя в роті. Так, цілковите безладдя, пане генерале, ба навіть більше — анархія, катастрофа, ка-та-стро-фа, пане генерале.

Жорж умисно підкреслив "пане генерале", знаючи, як не терпить дивізійний нової революційної форми звертання.

— Проте, пане генерале, сподіваюсь, цієї катастрофи ви не поставите мені на карб.

Жорж одставив набік ногу і єхидно посміхнувся.

— Що ви, пане генерале. Що ви. Як же я можу спинити роту. Повірте мені, пане генерале, це понад мої сили... Хто залишився під моєю командою? Хм... На жаль, тільки я сам і фельдфебель. Вибачте, в шанцях залишився ще телефоніст, але він, очевидно, перше ніж виконувати мої накази, мусить порадитись із комітетом.

Жорж одною рукою дістав цигарку й чиркнув запальничку.

— Що робити — питаєте? Хм... Не годиться, пане генерале, щоб ясла вчили коней. Зверніться "по начальству", пане генерале, — до дивізійного комітету, як не поможе — до корпусного, до армійського — чого, чого, а комітетів, дякувати Богові й нашому "революційному урядові", нам уже не бракує. "Це може кінчитись трагедією" — кажете? На мою думку, трагедія давно вже почалась. Дуже давно, пане генерале... t коли ви хочете її припинити, то треба, пане генерале...

Жорж виплюнув цигарку, підступив щільно до апарата й, пристукуючи закаблуком, одрубав:

— Перше: припиніть безглуздий огонь по німецькій позиції і натомість... — Жорж спинився на мить і далі поволі, одбиваючи кожне слово, проказав, як команду, артилерії негайно скерувати швидкий огонь по тій банді, що вилізла із шанців. Друге: вислати сотню козаків і атакувати бандитів з флангу. Третє: одвести дивізію в запілля й ретельно її перетрусити. Все... Не можна! Пане генерале, час уже розігнати цей бардак і говорити польовими судами й картеччю. Картеччю, пане генерале... Тільки.

Жорж гнівно швиргонув на стіл рурку й вийшов із бліндажа.

Інцидент між третьою ротою Ставропольського полку й батареєю залагодив дивізійний комітет. Йому пощастило примчати штабними автомобілями саме тоді, коли піхота, проминувши ліс, уже вибігла на узлісся. Ще яких п'ять хвилин і осатанілі окопники порішили б батарею, та перший автомобіль з великим червоним прапором, не зважаючи на бездоріжжя, вдерся в саму гущу солдатів і тут же на узліссі відбувся запальний мітинг. Щоб заспокоїти розлючених піхотинців, батарейні представники мусили дати писану обітницю не виконувати надалі жодного наказу щодо обстрілу німецьких позицій без санкції дивізійного комітету. Обітницю зміцнили комітетськими підписами й печаткою, під голосні схвальні вигуки її прочитано від початку до кінця ще раз. І так само, як годину тому, враз спалахнула солдатська лють, так тепер вона миттю розтанула й зникла. Піхотинці перемішались із гармашами й

об'єднаний спільними радощами озброєний натовп тішився, мов допіру вони здобули над другим ворогом велику перемогу. Тут не було між ними жодного офіцера, навіть гадстаршина, унтери й феєрвер-кери почували себе ніяково серед цих великих утихомирених дітей.

Навіть, коли вже зовсім покінчили з артилерійським обстрілом, солдати не розходились. Перед ними були не осоружні могильні глинища шанців, а широке узлісся із кволими болотяними квітами, високі сосни, печальні берези й тендітна закучерявлена хмаринками блакить. Там із-за лісу знову високо шугав німецький "ІетЬи", але здавалось, що йому нема ніякого діла до російського фронту. Він летів високо понад землею, до далекого сонця і сонце усміхалось йому назустріч, сріблило його могутні крила.

Мітинг затягнувся далеко за полудень. Голова дивізійного комітету ще раз розповів солдатам про мир без анексій і контрибуцій, потім десь узявся приїжджий цивільний есер і нарешті виступив якийсь українець. Поки есер патетично й гарно промовляв за волю, що її здобуто ціною великих жертв найкращих синів Росії, за землю, що має належати тільки самим трудівникам, солдати радо й уважно слухали його, але, як тільки він почав про війну до переможного кінця, одразу ж серед натовпу зчинився такий загрозливий рейвах, що есер ледве скінчив свою промову й мерщій кудись подівся.

Есер своїм виступом тільки зорав для українця ґрунт, і слова присадкуватого, замизканого промовця солдатська маса сприйняла як свою загублену в солдатському безталанні мужичу правду.

— ...Або, скажімо, козаки донські, кубанські, астраханські, уп'ять же й оренбурзькі — їм так же було і земля, й коні, й, як сказать, слобода — то уп'ять же, конечно, цар їх пошти що й не пригноблював. Нема нічого гіршого, як було служити в піхоті або у флоті. По три шкури з нас дерли. А як розібратись по правді, так на-стоящі козаки — це ми, українці; сказать, хахли чи там малороси... У нас були запорожці. Ми з діда-прадіда ва-курат козаки, ну тільки що нас царі й усяка буржуазія не

признавали, а так вроді ти сукин син, мужик і не рипайся... А ми требуємо, щоб, значить, тепер усі були козаки — вроді, як усі вільні й щоб земля, конечно...

Українець мав великий успіх. На його заклик до української громади тут же записалось півтори сотні душ і між ними десять росіян і один татарин.

Есера комітетчики наздогнали аж на п'ятій верстві. Зморений ? сердитий, він мовчки сів до голови комітету, й автомобіль помчав далі.

— 1 глядіть, яка штука, — винувато промовив до есера голова комітету й непорозуміло розвів руками, — адже за весь час у цьому полку, я ручуся, не було ні одного більшовицького агітатора і разом із тим вони, власне, всі більшовики...

— А сьогодні ж багато ще записалось до української громади, — сказав худорлявий секретар, але голова на це тільки махнув рукою...

Через три дні дивізію одведено в запілля на реорганізацію, поповнення й відпочинок. Із цього часу командування обсіли ще більші клопоти, ніж коли дивізія стояла на позиціях. Немовби шанці тільки й були єдиними обручами, що якось з бідою тримали досі кволі частини дивізії, а під легким подувом запілля вона прискорено почала гинути. Поповнення довго не надходило, а натомість день при дні зростала дезерція 10. На муштру й запільні окопні роботи солдати не виходили, більшали й ставали побутовим явищем конфлікти з офіцерами, поміж солдатів ширилась азартна гра в карти, десь напивались бешкетники, навколо становища дивізії товклися ватаги приїжджих повій.

Та з цим ще можна б якось дати раду. Але що будеш діяти з тою політичною отрутою, яка зо всіх усюд, через усі щілинки просувалась між солдатів і геть зовсім спантеличувала їх. Немовби дивізія тільки й прийшла сюди на те, щоб прилучитись до всеросійського розгардіяшу

всяких партій, різних груп і течій. Мітинги, доповіді й дебати не припинялись по частинах. Полки, батальйони, роти крошились на есерів, меншовиків і більшовиків; з дивізії відокремились поляки й знялись невідомо куди; спішно, не знати від кого, організовувались у свої громади українці. Чулися, щоправда, ще несміливо, нерішуче й від українців претензії утворити свої національні частини. Ба навіть без усякого дозволу послано від дивізії до Києва делегатів на український військовий з'їзд.

Командуванню завернувся світ. Треба було щось робити, але що? Треба було якихось негайних заходів, але — яких? Треба було б до когось удатись, але — до кого? Керенський. Корнілов. Мілюков. Чхеїдзе. Хто має врятувати армію і Росію? Хто?..

Під Ригою якийсь солдат привселюдно заявив Корейському, що він не хоче вмирати на фронті, коли здобуто свободу й удома ділитимуть землю. Керенський виступив із промовою і запропонував звільнити боягуза з армії. Солдат негайно ж поїхав додому, а Керенський до Петрограда... Що там у бентежному, ворохобному Петрограді? Що собі там думає Мілюков, і чому не з'явиться на фронт втихомирювати солдатів старий лис Чхеїдзе? Генерал Корнілов має запроваджувати на фронті кару на горло, генерал Корнілов хоче скасувати комітети й відновити справжню дисципліну (дуже конфіденціально: генерал Корнілов готує похід на Петроград). Генерал Корнілов. Корнілов...

У штабах почали відбуватись таємні наради, складали списки певних офіцерів, опрацьовували переформування частин, стягували кінноту, між штабами й ставкою раз-у-раз їздили неофіційні таємні посланці. Генерал Корнілов виїхав із ставки на Всеросійську державну нараду.

Керенський і Корнілов!

— Росія потребує диктатора!

— Тільки сильна диктатура може врятувати Росію!

На московському вокзалі генерала Корнілова зустріла піднесена юрба офіцерів і юнкерів, що під крики "Слава!" й "Хай живе рятівник батьківщини!" винесли головнокомандувача на руках до автомобіля...

Генерал Корнілов...

Василь Головчинський загаяв аж півтора тижні, заки дістався до дивізії. Якби він просто вдався до штабу армії, його радо оприділили б, куди він забажав. Ще б пак, серед безлічі дезертирів — самоохотник, що із розкладу запілля навласнуруч вихопився на фронт. Хай цим зламано звичайні військові правила, дарма. Там, де чинить патріотизм, можна вибачити все. Але Василь спершу вдався до армійської української ради й після того з папірцем, де рада просить прийняти рядового Головчинського Василя до Ставропольського пішого полку, він пішов до штабу армії. 1 цей папірець, писаний російською мовою, але з українським штампом і печаткою, визначив Василеві його поневіряння по штабах і командах.

У штабі армії його спеціально допитував молодий енергійний підполковник з аристократичними манерами й густим "оксамитовим" баритоном:

— ...Вас заїдала бездіяльність нашого запілля — прекрасно, але чому ви хочете саме до Гренадерського корпусу, ба навіть точно в такий ось полк. Це вас "рада" туди направляє чи ви самі?

— В цьому полку служить мій знайомий офіцер...

— Хто саме?

— Барабашев.

Підполковник зараз же дістав із шухляди якийсь реєстр і швидко пробіг по ньому очима.

— Штабс-капітан Барабашев. Георгій Петрович?

— Так.

— Але ж штабс-капітан Барабашев — не українець, — здивовано й разом підозріло глянув на Василя підполковник.

— Я вчився з його братом у гімназії...

— Хм... В гімназії... — процідив спроквола підполковник і спинився на Василеві довгим пильним поглядом.

— А все-таки ви надарма злигалися з українцями. З цього все одно нічого не вийде... — сказав наостаннє підполковник і випустив Василя.

В штабі корпусу теж зволікали. Українська печатка, видимо, й тут була Василеві тягарем. Його знову розпитували, старанно допоминаючись, чого це він хоче саме до цього полку, а не до якого іншого, кінець-кінцем Василеві сказано, що його, власне, слід відрядити на Кавказький фронт, де, за відомостями, тепер перебуває його 184-й Казанський полк. Василь звернувся до корпусної ради, та це не допомогло: на перешкоді стояли знову ті самі замкнуті холодні штабні очі.

"Мудро заказано українцеві всі дороги", — подумав Василь і його охоплював уже розпач. Він облишив тепер і корпусну раду: годі покладатись на тих свійських діячів, що понад усе бояться конфліктів і непорозумінь. Проте випадок допоміг Василеві.

Коло пекарні стояла навантажена хлібами військова біда. Літній зморшкуватий солдат порався коло коня, здіймаючи йому шаньку з вівсом. Кінь нетерпляче мотав головою й бив копитом в землю.

— Чекай-но. Який гарячий, — люб'язно промовив до коня солдат і пестливо поляскав його по шиї.

Солдатська ніжність до худоби привернула Василеву увагу. Після штабних манекенів і зморених, насуплених здичавілих солдатів ці прості людські слова до коня пролунали Василеві незвичайно. Вони — як польова квітка, що зросла, не знати як, серед визубня кам'яного муру старої в'язниці.

Василь розговорився з солдатом. Розумне рухливе лице, русяві вуса й скісний шрам під оком заімпонували Василеві. Це був феєрверкер і до того ж секретар батарейної української громади Равич-Щерба.

Феєрверкер одразу розв'язав усі Василеві сумніви.

— О! Так поїдемо до нас на батарею. Найшли — по штабах ходити. На чорта?

— Так я ж піхотинець... — сумовито мовив Василь.

— Ну, то що? А тепер будете артилеристом. Лекції зможете солдатам читати. Про історію України, скажімо, літературу. Ну й добре. Треба так, як ось, наприклад, більшовики роблять: їхати, куди треба, та й усе. А в штабі питати — то єрунда. Та й кого питати. Сідайте...

Василь умостився на передку поруч із феєрверкером і вони поїхали на батарею.

Багряно догорає на заході короткий осінній день 1917 року. Голими вітами їжачаться дерева парків і скуляться під поривами холодного

жовтневого вітру. Низько летять над землею розірвані темні хмари, і, здається, їх краплі ось-ось упадуть додолу, як тихо падає останнє пожовкле листя...

А на вулицях людно й гаряче. 1 туг, і там збиваються купами люди, точаться суперечки, зривається часом лайка, лунають погрози...

У пожмаканій, заляпаній шинелі, підперезаній брезентовим паском, солдат одсунув на потилицю брудну шапку, закинув за плече прихоплену з фронту гвинтівку й повагом переходить від гурту до гурту. Він тримає цигарку-самокрутку, ховаючи за окопною звичкою у руці її вогник, і час від часу спрагло затягується. Ось він спинився коло одного натовпу й насторожено слухає. Промовець у сивій шапці й чемерці з солдатського сукна, з якої виглядає вишитий комір з синьою стьожкою, охрипло сперечається з кимось:

— Українська Центральна Рада — це влада українських робітників, селян і трудового люду... Вона дасть Україні... Вона хоче Україну...

Промовець і так, і сяк відміняє "Україну"; він, захлинаючись, патетично робить притиск на цьому слові, і воно вбирає в нього зміст усіх його інших слів. Хтось у натовпі перебиває промовця:

— Ну, а чому ж тоді Центральна Рада, якщо вона, як ви кажете, — з робітників і селян, не може договоритися з більшовиками?

Промовець на мить запнувся, але, трохи оговтавшись, почав викручуватись:

— Бачите, е-е, тут ось у чому причина...

І раптом мовчазний солдат з рушницею не витримав:

— А така причина, що, виходить: панам — земля, а нам — Україна!

Він люто плюнув на панель і швиргонув геть недокурка.

— Да-а, Україна... — замислено промовив хтось збоку. Солдат знехотя почвалав до іншого гурту, де було

чимало таких, як і він, солдатів.

У дивізійній громаді було людно. Сьогодні повернувся делегат із українського військового з'їзду й, крім того, мали обирати дивізійну раду. Приміщення маленької парафіяльної школи роїлось зеленими військовими строями. Поміж солдатською масою було помітно тільки трьох офіцерів, молодого лікаря й сухотного військового урядовця. У кутку просторого класу стояло два згорнуті жовто-блакитні прапори, на стінах портрети Шевченка, Грінченка й Драгоманова, заклик до солдатів-українців від. армійської ради північно-західного фронту й випадкова відозва українських есерів з приводу виборів до київської міської думи.

Равич-Щерба поїхав ще здавати хліб і Василеві довелось таки довгенько чекати, поки він доступився до голови. Голова громади, опасистий, флегматичний содцат, саме розмовляв із делегатом.

— Ну, а як же там в інших, на румунському, скажемо, нащот українізації? Дозволяють, чи як?

Дивізійний делегат, прапорщик Точило-Згурський, повернувся із з'їзду, наснажений враженнями й завзяттям. Йому було замало повільних і млявих запитань голови, і його в'юнка постать крутилась між щільним солдатським колом, устигаючи відповідати одразу кільком.

— Українізація йде ого-го як! Це тільки в нас, як отой казав: "совайся, Нечипоре, совайся". На південно-західному генерал Скоропадський (отой самий, нащадок гетьмана) перейшов до українців. Формує цілий український корпус. На румунському теж. А в Києві я сам

бачив — два українські полки: Богданівський і Полуботків-ський. Молодці хлопці — один в один...

Прапорщик захоплено почав оповідати про стрункі сотні Бощанівського полку, що парадували перед з'їздом на Софійському майдані, але до нього протиснувся наперед військовий урядовець:

— Інтересно — й командують по-українськи?

— Ну, а то ж як? — здивувався прапорщик і в його тонких губах промайнула навіть образа.

— А як, інтересно, по-українськи буде: "шагом марш"? — допитувався урядовець. Прапорщик запнувся, примружив на мить ліве око й пригадав:

— "Кроком руш!"

— А "смирно"? "На молитву шапки долой"? "Слушай на караул"?.. — посипались звідусіль запитання й прапорщик не встигав уже відповідати.

— Та підождіть. Я ж привіз книжечку Капкана...

Прапорщик дістав із бокової кишені маленьку брошурку й передав її солдатам. Півгурту зразу ж одлинуло набік і жваво обмірковувало кожний зразок української команди. Прапорщик заходився передавати голові пакунки привезеної літератури.

— Так оце вам, будь ласка, — література... Програми партій українських соціалістів-революціонерів і соціаліс-тів-демократів можна й по сто штук на полк, їх хватить, а історії України — малувато, тільки по одній книжці давайте...

Голова громади обережно, як речі з крихкого шкла, брав від прапорщика книжки й поважно складав їх на столі. їхня кількість приголомшувала його. Він незграбно ворухнувся й спинив прапорщика рукою:

— Заждіть. А де ж універсул? Не забули?

— Не "універсул", а — універсал. Питаєте, — образився прапорщик, — конєшно, привіз. Щоб саме головне та забуш...

— А скажіть, пожалуста, — підійшов і спитав збоку забрьоханий бородатий солдат, — а як там на тому з'їзді нащот землі?

— Цебто як — нащот землі? — здивувався прапорщик.

— Та ось, приміром, панська земля — мужикам чи з викупом?

Прапорщик невдоволено повернувся до солдата і повчально сказав:

— Нам треба спочатку Україну організувати, а потім — землю. Конечно, українські селяни матимуть землю. Атож, — і знову одвернувся до голови і книжок.

Прапорщикова відповідь не дала нічого солдатові, він печально зітхнув і одійшов собі в куток.

Василеві не подобався ні прапорщик, ні замурзаний солдат. Прапорщик — хвалько, видимо з тих, що після чотирьохкласової вискочили на офіцерів і золоті погони запаморочили їм глузд. А солдат справді, замість того, щоб поцікавитись, як там із своєю військовою силою, — одразу ж про землю. Та це ж само собою зрозуміло, що в майбутній Україні земля належатиме селянам. Але йому, бач, насамперед не загальнонаціональне, а своє особисте. А скоро дістане він ту землю — плювати йому на все. Моя хата скраю... Ні, таки багато

ще треба докласти праці, щоб із нашого сірого хробака-дядька, якому тільки й бабратись на своєму клапті землі, зробити свідомого громадянина своєї республіки...

До приміщення увійшов Равич-Щерба.

— Ну як, пане Головчинський, умовились уже? Ні? Що ж це ви так? Це не штаби, — приязно посміхнувся він Василеві й підвів до столу.

— Так от до нас ще працівник прибув, лекції може читати, — одрекомендував голові Василя. Прапорщик Точило-Згурський рвучко глянув на Василя й одразу заявив: — Я його до себе беру. В нашому полку якраз треба.

— Е, ні, — вступився Равич-Щерба, — ми його при дивізії залишимо. От будемо обирати сьогодні раду, так ми його — туди, хай заправляє агітаційно-просвітним відділом.

— Правильно, в раду так воно вакурат, — погодився голова.

Василь розгубився. Він ще сам нічого не знає, а його вже тягнуть читати лекції, завідувати агітаційно-просвітним відділом... Та хіба ж він зможе?

— Я перепрошую, — сказав Василь, намагаючись якомога правильніше вимовити по-українському це нове для нього слово.

— Що таке переспрашует? — не зрозумів його голова і навіть приставив до вуха долоню.

— Ви не зважайте, наш голова ще тільки вибивається з перевертнів, важко йому, — посміхнувся Василеві Равич-Щерба й голосно пояснив голові: — "Перепрошую" — це значить "вибачте", "звиніть". — Умгу —

мугикнув голова, витягнув із штанів маленьку записну книжечку й награмузляв кривульками: "Перепрошую — значить звиніть".

З вулиці влетів раптом розмірений тупіт солдатських чобіт і пісня.

— Ідуть! — скрикнув голова, сквапно сховав до шафи книжки й подався на ґанок. За ним усі вийшли з приміщення, тільки замурзаний бородатий солдат лишився в кутку навпочіпки розмовляти з старим білорусом, шкільним сторожем.

Василь і собі підійшов до вікна.

Не плач, не плач, Марусенько, Не плач, не журися, Та й за свого миленького Богу помолися...

Солдати з українських громад різних полків підходили без старшини до школи й над їхніми стрункими рядами тужила знайома парубоцька пісня. І такою дивною видалась вона Василеві під чужим синім небом, серед густих білоруських борів і вбогих задимлених халуп: дивною і зворушливою.

Стоїть місяць над горою, А сонця немає. Мати сина в доріженьку Слізно проводжає...

Гай-гай, де та слізна мати й та заплакана Марусина, що виряджали були в дорогу кожного з них. Але Василя ніхто не виряджав. Його стара мати давно вже вистаріла розумом, аби щось переживати, а жінка з зеленими очима й золотим волоссям... — 1 раптом Василя пронизала сліпуча, як блискавка, думка: жінка із золотим волоссям напевно заклята україножерка. Це ж із цього кодла й на розвагу таких пань вигадують: "Самопер припер"., "Залізяку на пузяку"... От мала б вона втіху, якби Василь знову прийшов коли на пошту й попросив по-українському листівку. її холодні вуста тепер напевне здригнули б куточками, стримуючи в'їдливий смішок: "лис-тівка". "Ко-

верга" ..Дурниці. Вона зовсім не така. Після того, як уперше і востаннє вона усміхнулась Василеві в міському саду, хіба б вона могла сміятися із його української мови? 1 в синяві бору Василеві ще раз посміхнулись зелені, як ряска серед прозорого плеса, дивні холодні очі. — Вона, — подумав Василь, — як і Україна, одна — була й не була вчора, друга — буде й не буде завтра. А може, й та й та — тільки Василеві фантазії, марево, нездійсненний передранковий сон? Але ні. Перед вікном проходили солдати, передні частини вже шикувались проти школи й над ними коливалась усе та ж сама знайома пісня, їх багато. Певно, більше, як півдивізії. Це майбутні вояки українських полків. Невже таки справді воскресне Україна? 1 невже це ти, змордована націє, одгукуєшся на кволий поклик серед далекої чужини? О, Україно...

Василь почув, як спиною йому пробіг лоскітливий мороз і до горла підступили спазми невимовної радости. Він припав до лутки, намагаючись розглянути кожне солдатське лице, і всі лиця їх були, як одне лице, і всі солдати, як один потужний український козак. А за спиною Василеві шкільний сторож— білорус оповідав бородатому солдатові про собак.

— ...Толька гетава сабаку пан не злюбів: нікак йон на охоту ня мог хадзіць, патаму баялся ружжа. Дик пан думав, а патом, как зарадів соль у ружжо, да как даст яму в бокі, але йон как зарав, как зарав. Дик пака ня вмер, ещо больш баялся ружжа...

Солдат сидів навпочіпки й уважно слухав.

З того часу, як полк опинився в запіллі, Жорж безпросипно пиячив. Поручник, начальник околодку й молодий підлеглий земгусар* складали йому постійне товариство. За інших обставин Жорж гребував би компанією земгусара, але земгусар старанно постачав із своїх склепів спирт і закуску і за це його можна було сяк-так терпіти. Сам земгусар не вимагав нічого: для нього було досить честі сидіти в товаристві фронтових офіцерів і побожно слухати їхню п'яну, розгойдану балаканину.

Жорж лежав коло столу на похідному ліжку й каламутно дивився на земгусара. Земгусар у сотий раз марно намагався розказати якусь свою любовну пригоду.

— ...Приехали мы, значит, в Минск. Да... Наняли номерок, пропустили, как полагается, по легкой и.,.

— Поручик! — хрипко крикнув на всю хату Жорж. Земгусар перелякано спинився на півслові, поручник потягнув цигарки й ліньки ворухнув бровою.

— Поручик! — звівся на лікті Жорж, — налейте кавалеру банно-прачечної дивізії стакан гвардейского чаю — пусть заткнется. Надоел...

Жорж грюкнувся на ліжко й заплющив очі.

— Гвардейского — не ставили, — мляво процідив поручник і знову затягнувся цигаркою.

— На якого ж чорта ви стирчите тут? — сердито пробубонів Жорж і його лице боляче скривилось. Він змовк і перевернувся на бік, до стінки.

— А дозвольте спитати, як це буде гвардійський? — запобігливо заметушився коло поручника земгусар.

Поручник спроквола, як важливий припис, гугняво проказав, не дивлячись на земгусара:

"Земгусарами" прозивали на фронті співробітників "Союза земств" — запільної господарчої організації — за їхню любов носити військовий стрій і зброю.

— Наливається в самовар горілки... Самовар нагрівають. Коли закипить, треба заварити.

— А чим же, дозвольте, заварюють? — втелющився в поручника земгусар.

— Заварюють звичайно коньяком...

— Для дієтично хворих можна й ромом, — промовив посміхаючись лікар.

— Серйозно? — підхопився в захваті земгусар, але в двері постукано.

— Ну? — крикнув до дверей поручник і ліньки підвів голову. Через поріг обережно переступив фельдфебель.

— Так що їх високоблагородносгі панові капітану — лист із пошти...

— Дай сюди, — сказав, не обертаючись, Жорж і простягнув за спиною руку. Він спритно, як на п'яного, розірвав коверту й лежачи почав читати. Фельдфебель одійшов до дверей і понуро став.

— Сволочь Женька! — крикнув сердито Жорж і підвівся на ліжку. — Драли його, сучого сина, мало. Ідіот...

— А що таке? — стурбувався, як за своє, земгусар і навіть устав з-за столу, повний тривоги й надмірної цікавосте.

— Ні, ви тільки подумайте, панове, — вдарив себе по стегну Жорж, спускаючи на підлогу ноги. — Женька, Женька — мій брат, злигався з українцями, облаяв батька й утік з дому, та?..

— Серйозно? — машинально спитав земгусар, але похопившись, поспішив обуритись, — це просто неможливо! Це справді неприпустимо! 1 як же, скажіть, це так?..

— Ні, це, зрештою, навіть цікаво: Женька й "мова". Женька — українець. Га?.. — Жорж кинув на ліжко листа і його обличчям пройшла холодна глуздива посмішка.

— Как есть и в нас — так что хахлов из роты повели на собрание ихнее, — доповів сквапно фельдфебель, користуючись з розпогодження на капітановому лиці.

— Какое собрание? — шпарко глянув фельдфебелеві в очі Жорж і посмішка злетіла з його вуст.

— Так что — украинское, значит. Хохлацкое вроде... — пояснив фельдфебель і мотнув невиразно долонею.

— Еще чего не доставало. Где это собрание?

— В дивизии. Так сказать, при школе...

Жорж мовчки причепив до паса кобуру з наганом і, нічого нікому не сказавши, швидко вийшов.

На дворі голова йому стала враз ясна, немов хміль залишився за порогом у накуреній, низькій халупі. Йти довелось пісками. Печальна жовта дорога в'ється серед невеселого білоруського ландшафту. Темні непоказні халупи, кілька кволих дерев коло них і знову непролазні багнища, бори і звивиста піщана дорога. Цього разу Жоржеві видались іше гіршими, ще нестерпучішими ці землисті брудні халупи, де вічні злидні й темрява тчуть своє непроглядне, густе павутиння. Ноги Жоржеві загрузали в сипучому піску, він упрів і зморився, але ходи не зменшив. Лють, зацькована, нестерпуча лють накипала в ньому й

переливалась через вінця. Цього було вже занадто. У всіх державах, на різних історичних етапах бували бунти черні. Це зрозуміло. Були заколоти серед війська, бували вбивства офіцерів — це все можна ще зрозуміти, але коли й де розкладалась армія на свої племенні частини? Коли й де вимагали своїх "національних" прав кельти, провансальці, саксонці, баварці?.. Ні, таки є щось смертельно отруйне в цій "безкровній" російській революції. Подумати — малороси відокремлюються! Це що ж — одкинути назад двісті літ історії, щоб повернутись до передпетровських часів? Формувати малоросійські полки, щоб повернутись до новітніх Мазеп та Орликів? Та яке вони мають право? Чому на першій-ліппііій гілляці не повішено тих перших безумців, що втовкмачили собі в голову цю божевільну ідею? Чорт! На всю безкраю Росію не знайшлося жодного вольового генерала, який, не гаючись, пустив би одразу кров цій "безкровній". Щоб не дав отруті нищити організм усередині. Навіть жодного крихітного російського Бонапарта. Нікчемна, жалюгідна країна...

Жорж вийшов на вталовану стежку і йти стало легше. Починались перші халупи довжелезної сільської вулиці. З подвір'я вийшов солдат і млявою ледачою ходою подався назустріч Жоржеві. Порівнявшись, він хитро посміхнувся й простягнув до кашкетного дашка руку віддати шану. Жорж козирнув йому у відповідь, але солдат раптом круто завернув долоню назад за вухо й легко почухав собі потилицю, немовби тільки для цього він і підніс угору свою долоню. На лиці йому була та ж сама хитрувата посмішка хлопчика-пустуна. Жорж став, як причмелений. Йому нестерпно кортіло кинутись одразу на солдата й вибити йому безглузду дитячу посмішку. Знічевити це сміхотливе обличчя так, щоб замість посмішки — скривавлена гримаса. Він заніс уже кулака й ступив крок убік, та солдат не побіг. Розляпаною ходою, не оглядаючись, він чвалав собі далі, немовби зовсім уже забув про офіцера. Жорж схаменувся й занесена рука важко впала долу. І в ту ж мить він почув, як занепали його сили й сутінки хвилею знову оповили йому голову. Ноги підтинались і сам він хилитався. Йому хотілось десь присісти й заснути, але впертість змагала сон, і Жорж прямував далі.

Перед школою юрмився великий натовп. Жорж протиснувся наперед, але коло шкільного ґанку було так густо, що Жорж мусив спинитись. На нього ніхто не звернув уваги. Солдати уважно слухали промовця. Хтось позаду став навшпиньки й поклав навіть руку Жоржеві на плече. Жорж гидливо стенув плечем. Рука неохоче зсунулась Жоржевою спиною долу, а натомість хтось гаряче дихав Жоржеві в потилицю.

З ґанку промовляв прапорщик Точило-Згурський. Великий солдатський натовп, що затопив упоперек геть усю вулицю, підносив його й надихав. І прапорщик аж захлинався в своїх словах. Немов він не говорив, а співав; йому хотілось, щоб кожне його слово не просто лунало, а — бриніло, зваблюючи слухачів своїм змістом і своєю музичністю. В манерах та інтонаціях прапорщик несвідомо копіював ставного офіцера з військового товариства імени Полуботка, що промовляв на з'їзді в Києві, але прапорщикові здавалось, що так міг промовляти до своїх козаків на далекій чужині хіба що Сагайдачний чи похмурий Дорошенко під Кам'янецькими мурами, чи невсипущий Орлик десь у степах під татарською протекцією. Вони всі воскресли з небуття й не покидали прапорщика від самого Києва. Вони, забуті, оживали в ньому і кожний з них надавав прапорщикові своїх рис. Зворот голови праворуч — це від Сагайдачного; збочений, гострий погляд очей — від Дорошенка, а в'юнка постать, що метко обертається, говорячи на всі боки — це від Орлика. Оповідаючи про формування українських частин на інших фронтах, прапорщик страшенно перебільшував українські успіхи. З його слів, на північ і на південь уже повставали могутні сили українських полків і тільки в цьому триклятому Гренадерському корпусі досі пасуть ще задніх — немає ніякої українізованости.

А втім прапорщик Точило-Згурський сам не помічав своєї брехні. Йому самому ці успіхи видавались колосальними, от тільки — Тимчасовий уряд. Він на заваді. Прапорщик перехилився через поренчата й простер до солдатів руки.

— ...Центральна Рада просила Тимчасовий уряд (значить — Временне правительство) визнати її принципово... — Точило-Згурський запнувся, добираючи слів пояснити: — Розумієте, — принципово. Да. Але Тимчасовий уряд не погодився на "принципово". Ну, а коли не погоджується — і не треба. Нам хіба що? Будь ласка...

Солдати не розуміли, в чому там річ і що це за "принципово", але, якщо Центральна Рада загризлась із Тимчасовим урядом, значить правда на її боці. Жодного сумніву. 1 на солдатських лицях останні прапорщикові слова відбились схваленням і заохоченням. Хтось крикнув, як годиться, "Правильно!" Поміж солдатами пішло шарудіння й гомін. Вихопився якийсь сміливий голос:

— Як временне правительство не согласие, так і питань не треба!

І маса загула в один голос: "Не треба!"

Жорж Барабашев мимоволі посміхнувся. "Вояки". Нема чого казати — добра армія, що ладна піти за пер-шим-ліпшим авантюрником, аби тільки він був проти її ж "революційного уряду" ...А ну якби прапорщик закликав підтримувати Тимчасовий уряд, — якої б тоді заспівала солдатня... І Жоржеві стало кривдно навіть за цей осоружний зненавиджений Тимчасовий уряд. Жорж дивився на прапорщика й знову, новим шаленим нападом у ньому закипала злість. — Демагог! Несчастный народный учителишка, без пяти минут офицер... Курица — не птица, акушерка — не девица, прапорщик — не офицер...

Уже скінчив під оплески свою промову прапорщик, уже спробував пояснити, що таке "принципово" феєрве-ркер Равич-Щерба, а Жорж Барабашев усе не міг вики-

нуги з голови прапорщика. Ну який же ідіотський був попередній уряд! З недоуків, із підпанків наробити цілу армію прапорщиків замість того, щоб виховувати тисячі зразкових фельдфебелів і берегти чистим

офіцерський стан. 1 ще після цього скаржаться, що революційна зараза не обминула навіть офіцерських лав...

Проте Жорж поклав собі неодмінно поговорити із прапорщиком. Не відкладаючи. Навіть сьогодні ж.

І його не дивували й не обурювали вже слова Рави-ча-Щерби, він ждав кінця зборів.

Феєрверкер Равич-Щерба говорив поволі, не кваплячись і не шукаючи ефектних слів. Як десь у селі на сході, де обмірковують громадою поважну, складну справу. 1 його слово розсудливе, зважте й тверде. А після кожної фрази Равич-Щерба пристукував кулаком у простягнуту ліву долоню, немов забивав цим сталі непохитні крапки.

— Ми хочемо, щоб негайно відокремили солдатів-українців. Раз. Щоб сформували з них українські роти й батальйони. Два. Щоб так само і в артилерії, кавалерії і таке інше й таке інше. Три. Поки нас не організують в українські частини, ми не йдемо на фронт. Согласні? Всі согласні?..

Від солдатів яро й одностайно відповіли:

— Согласні! Всі!..

Равич-Щерба опанував солдатів. Кожне своє слово він вбивав їм у душу і годі було заперечити його. Якби охота, Равич-Щерба міг би й не на таке ще підбити солдатів, та він скінчив і скромно став осторонь коло ґанку.

Василь Головчинський довго не міг одірвати від фе-єрверкера очей. Це не писар Богданець і не той тюхтій, що записував до Богданівського полку в Києві. Це зовсім іншої породи людина. Наче в нації протягом віків виросло дві рівнобіжні гілки — одна флегматична, покірна,

слухняна, друга — непосидюча, ворохобна, бентежна. Малороси й українці. Павло Тетеря й Петро Дорошенко, Іван Скоропадський і Пилип Орлик. Феєрверкер Равич-Щерба належав до других. Йому нема заказаних стежок, якщо вони ведуть до мети. Він упевнено, спокійно й рішуче піде своєю дорогою, не згинаючись перед вадами й не нарікаючи на труднощі. Він міцно обо-

ма ногами вперся в свій ґрунт і не викорчувати його живим звідти. Як дядько на своєму обніжку. Та чи ж багато таких?

Обирали до дивізійної української ради. Уже пройшли на членів прапорщик Точило — Згурський, Равич-Щерба, дотеперішній голова громади, військовий лікар. Хтось запропонував:

— Тут є між нами священик — отець Парфеній Ду-б'яга, його б треба було...

— А якої він партії? — спитало кілька голосів.

— Народний сиціяліст, — глухо відповів неподалік від ґанку опасистий веселий піп.

— А хіба ж є така партія? — непевно пролунав поміж солдатами тоненький голос, але голова зборів поспішив заспокоїти:

— Така партія існує.

— Ну так обрать і його, хіба що! — погодилися передні, й попа обрали також.

— Тут ще до нас новий приїхав, лекції про Україну може читати, так його б теж... Головчинський по фамілії, — заявив голова й обернувся назад, шукаючи Василя.

— А який він?

— Хай вийде наперед, щоб ми побачили!

Василь незграбно протиснувся до поренчат. Знизу зо всіх боків у нього втелющились солдати й цікаво розглядали, як феномена. Та з тисячі очей Василь почув зненацька на собі чийсь гострий погляд. Він глянув праворуч й одразу знайшов. Там, прищуливши очі, на нього пильно дивився Жорж Барабашев. Василь зніяковів і одвернувся. Він відчув себе, немов би його зловили на якомусь негарному вчинку. Наче він потай, нишком, хотів проскочити до непевного товариства, та не повелось: старший Барабашев таки підгледів: "Так, так, бачив, бачив, голубе, як ви там за "Україну". А я й не знав, що й ви — українець. Не знав, не знав..."

Василь густо зашарівся, але змусив себе ще раз просто подивитись туди, де стояв Барабашев, та вдруге, серед одноманітної солдатської маси офіцерські відзнаки Ба-рабашева здалися Василеві промовистими, мало не символічними. Там і досі докірливо й гнівно дивився на нього офіцер російської армії. Але цієї армії нема, є лише величезні дезорганізовані рештки. Самий цей натовп перед ґанком уже є живий доказ загибелі тої армії. Так чого ж ти зніяковів? Стара, надтріснута Росія ще сміє подавати на тебе якісь претензії? З якої речі? К чорту з цією хльондрою!

Василеві тепер прикро було за першу хвилину розгу-блености і хочеться запевнити когось, і насамперед Ра-вича-Щербу, який, схрестивши на грудях руки, спокійно стоїть коло ґанку, що в нього нічого, ну нічогісінько не лишилось російського, він давно вже витравив

його з себе і колишня російська зверхність уже не потягне його назад. Василь міцно ухопився обома руками за поренчата.

— Товариші! Я... — але слів раптом забракло. Зовсім немає слів, щоб віддати той вир думок, який зароївся йому нараз у голові. І Василь випалив несподівано для себе: — Люблю Україну — от і все. І буду працювать...

Він мерщій подався за спини, а понад його ревло:

— Просимо!

— Конечно, такого вибрать!..

Вже зовсім смерклось, коли закінчились збори. Зійшов місяць і тьмяно освітив печальний краєвид занедбаного білоруського села. Перед школою знову шикувались солдати. Рівні солдатські шереги, коротка команда, двоїння рядів і ритмічний рух колон видавались під сумним місячним світлом таємничими, немов то не солдати повертались на свої запільні становища, а одчайдушні загони зухвалих інсургентів вирушали на небезпечну нічну операцію, що важила визволенням цілої країни. 1 тільки тоді, коли з рядів, як і перше, зірвалась пісня, солдати стали звичайними, як і годиться бути солдатам.

Збуджена нація, що колись на ввесь світ пишалась своєю мелодійною піснею, не схоронила пісень на день свого відродження. Вона не знала своїх карманьйол, що облітають народні верстви й ведуть на фронти хоробрі батальйони молодих патріотів, вона не мала своїх величних гімнів, що їх співаючи, жінки й коханки проводять на війну своїх звитяжців, вона не створила своєї Марсельєзи, що однаково натхненно й гордо лунала б на устах переможців і тих, що накладають головами. їй бракувало тепер бойових пісень і через те старі парубоцькі "Засвистали козаченьки" й "Ой на горі та женці жнуть" за-ступили їй марші й гімни.

Прапорщик Точило-Згурський затримався на східцях. Він не міг одірвати очей від стрункіх колон, що проходили повз нього й віддалялись у темнозелені сутінки. Серед розкладу армії, серед бешкетів, конфліктів, серед загальної безмежної анархії — і раптом цей зразковий лад, цей муштрований вигляд, що міг би порадувати кожне військове око.

Гей позаду Дорошенко, Гей позаду Дорошенко...

затягнув десь високий тенор і прапорщик не витримав, штучним баском підтягнув і собі:

Веде своє військо, Військо запорізьке Хорошенько...

* Перший український полк ім. Б. Хмельницького, сформований 1917 р.

Прапорщик зробив похмуре чоло і збочив очима. Таким намальовано на портретах гетьмана Петра Дорошенка. Прапорщик граційно оперся ліктем на поренчата східців і уявив собі свій вигляд. Він замилувався з себе. Минуть бурхливі роки й історію України майбутні професори доповнять новими, кращими сторінками. Там на одній із цих сторінок буде такий портрет Степана Точила-Згурського. Прапорщика? Та ні, безперечно, не прапорщика. Таке — "прапорщика"... Хіба не він, коли військовий з'їзд рушив на Софійський майдан приймати парад богданівців *, навласнуруч вихопився на соборну дзвіницю й ударив у великого дзвона? Він сам знайшов церковного сторожа, взяв у нього ключі й подерся на дзвіницю. Йому важко було розгойдати важке стопудове било, воно ліньки, неохоче, як годований кабан, рухалось під несамовитими зусиллями Точила-Згурського аж поки, зрештою, не торкнулось краю старої міді й тоді вперше після Богданового в'їзду до Києва, вперше після довгих мовчазних століть, свята Софія привітала дзвоном своє українське вояцтво. Удари частішали, дужчали, потрясали старі мури дзвіниці, глушили Точилу-Згурсь-кому вуха, а він лиш бив. Він

нічого не чув і нічого не бачив — лише бив і бив. Він знав тільки, що там, унизу сходиться, як колись бувало, на широкий Софійський майдан козацтво і ось почне зараз радити велику раду. І Точило — Згурський сіпав мотуз до била ще дужче. Здавалось — за кожним ударом одлітають назад пропащі десятиріччя, віки і над дзвіницею, над площею, над великим містом устає давня Україна. Козацька Україна. Україна вільна. Необорна Україна. її будив, її кликав до життя, її воскрешав Степан Точило-Згурський. Хіба він може після цього залишатись прапорщиком? Хіба не він ходив у делегації від з'їзду до київського коменданта Оберучева вимагати не чинити перешкод українізації військових частин. Хіба не він запалив увесь з'їзд своєю промовою? Він! Він! Він — Степан Точило-Згурський.

Прапорщикові заманулось нараз писати вірші. Він збіг східцями й швидко пішов упоперек вулиці. Додому прапорщикові йти було далеко. Треба вийти вбік із села, перейти поле й тоді три верстви вздовж залізничного насипу. Прапорщика гнало вперед палке піднесення й він ішов, не чуючи під ногами землі, сягнистий, напружений і легкий. А в голові йому снувались заклики, ладнались рими, громадились образи.

...Вставай же, вільна Україно, На смерть і гибіль всім катам. Ми розірвали вже кайдани Й дамо ще часу ворогам...

Прапорщик хотів записати ці чотири рядки, що вже окреслились, як початок вірша "Синам України", але Він забув у школі, пишучи резолюцію, олівця. Прапорщик зітхнув і голосно проказав тричі початок вірша, щоб запам'ятати. Та раптом прапорщикові знову несподівано сплив на думку портрет Петра Дорошенка.

— Але чому Дорошенко носив бороду? Борода — це московська ознака, а не українська... — І прапорщик солодко подумав: "Степан Точило-Згурський був з голови до п'ят українець. Зовнішнім виглядом своїм він був типовий з діда-прадіда козак. Всі його думки, його звичаї, його поведенція, його смак до страви, до убрання, до помешкання — все це було щиро українське. Його козачій вдачі було чуже, як рибі —

повітря, як огню — вода, все московське й лядське. Це був справжній лицар, будівник і оборонець України..." Так напише про Степана Точила-Згурського майбутній дослідник історії України.

Допіру на зібранні прапорщика обрано за делегата до корпусної ради. Це тільки черговий щабель. Степан Точило-Згурський мусить піти далі, він мусить працювати в самому Києві. Він таки дійде того Києва. І тоді, тоді він здійснить свою виплекану мрію. Це буде так: одної ночі мобілізувати в Києві всі, як є, пароплави, берлини й човни, посадити на них Богданівський і Полуботківсь-кий полки, Центральну Раду й Генеральний секретаріат і пливти до Канева. Другої ночі на Тарасовій могилі проголосити урочисто самостійність України, заприсягтись боротись до загину й посполитим рушенням — назад до Києва. Він, Степан Точило-Згурський, одбере до своїх рук команду й у кожному селі промовлятиме до народу. І на його поклик стануть під українські прапори тисячі самоохотників, що завалою посунуть усіма шляхами на Київ. Він в'їде повз довгі шереги козацтва на Софійський майдан і вдруге загуде, вітаючи переможця, великий дзвін святої Софії. І тоді здійсниться велика відплата. Воскресне скасоване колись козацтво й за порогами у Великому лузі повстане знову сплюндрована колись Запорозька Січ. Щоб усе — як колись воно було. Щоб двісті років московського панування — як корова язиком злизала. І головне одразу — щоб без чвар: потасувати всякі партії (на чорта вони, тільки роз'єднують нарід), вільна Україна — це козацтво й посполиті, а на чолі — Січ. Січ-мати. Січова рада править Україною, як буцім парламент, а кошовий, як президент. Нам і чорт тоді не брат.

Прапорщик обійшов ріллю й ступив на стежку, стежка йшла краєм рівчака.

— Нам і чорт тоді не брат! —^ сказав голосно прапорщик і витягнув з кобури наган. Йому заманулось вистрелити. Піднести вгору руку й у темну, зеленаву небесну безмежність пустити навмання з посвистом кулю. Потім ДРУГУ, третю, обернути навколо до останньої кулі ввесь барабан — така пойняла його незрозуміла велика радість. Нараз

прапорщик почув позад себе чиюсь приспішену ходу. Він обернувся й побачив офіцера, що йшов просто до нього.

— Обождите, прапорщик! — долетів до Точила-Згур-ського владний окрик і він спинився.

— А що таке?

— Вы — офицер?

— Питаєте! — усміхнувся Точило-Згурський.

— Да, я "питаю" вас, вы офицер или нет?! — сказав запалюючись Жорж Барабашев і наступав на прапорщика; проте прапорщик не поступився. Він тільки роззявив рота й кліпав очима, не годен збагнути, чого від нього треба.

— Якщо ви — офіцер, то як ви сміли виступати на тому балагані?

— На якому це? — не зрозумів Точило-Згурський.

— Та на цьому ж, так званому "українському зібранні".

— Тимчасовий уряд дозволив формувати з українців національні частини. Є й наказ... — мовив Точило-Згурський, усе ще гаразд не розуміючи, з чого це, власне, починається між ним і незнайомим офіцером завід.

— Плевать я хотел на "Тимчасовий уряд" и его приказы. Я спрашиваю, как вам позволила офицерская честь?! — розпорощився Жорж Барабашев. Та це вже почало доймати й Точила— Згурського. Проти місяця йому не було видно супротивникового лиця, але від закустра-них обрисів на нього міцно дмухнуло горілкою.

— Вы падлец, а не офицер! — крикнув Жорж і незграбно замахнувся рукою дати ляпаса.

— Туди к... — окрисився прапорщик, гидко вилаявся й штовхнув незнайомця в груди. Давня вправність битись навкулачки, що її набув прапорщик, ще коли чабанував хлопчиком у степу, придалась йому тепер. Від стусана п'яний незнайомець захитався й поточився в рівчак. Точило-Згурський ударив його ще передком поміж ногами й замахнувся погрозливо наганом.

— Як дам, то й не оханешся! Лізе ще...

— ...Хамье... — зашипів від злости й болю Жорж, але прапорщик уже не чув його. Йшов вистрибом далі, щасливий своєї сили й перемоги. "Офіцерська честь". Випило на копійку, а варнякає на карбованця. Він їм покаже ще честь. їм не минеться так двісті років панування. Буде їм воно в пам'ятку...

Хмари змагали місяць. Розпорошеними ватагами вони облягали йому путь, силкуючись зловити. Ось одна вже вчепилась у нього, вже запхнула половину його в свої густі тенета, та "місяць випорснув і мерщій покотився геть. Але друга вже суне йому назустріч. Не дійшла, легенька, вона спромоглась тільки накинути на нього срібну намітку й місяць заборсався в ній, намагаючись вихопитись.

Точило — Згурський подивився на небо й журно зітхнув. Блідолиций місяць, спокійний споглядальник бентежної землі, супроводив його путь. Цей місяць так само світив Наливайкові, коли збройною рукою він приборкував гоноровиту шляхту на цих же білоруських мокри-нах і пісках, і так само котився й поринав за хмари цей місяць на листівці художника Ждахи "Помста Гната Голого", і так само майбутні нащадки думатимуть: цей місяць світив серед самотнього білоруського поля Степанові Точилу— Згурському...

Прапорщик заспівав фальцетом:

Ой, не світи, місяченьку, Не світи нікому, Тільки світи миленькому, Як іде додому.

Нараз прапорщик увірвав пісню. Неподалік, впоперек стежки під ополистою низенькою вербою якийсь солдат прицілювався у щось з коліна.

— А гей! Що ти там робиш? — голосно гукнув на нього прапорщик. Солдат тихо опустив рушницю й звільна, як маньяк, повернув голову на оклик.

— Що ти тут робиш? — спитав удруге Точило-Згурський, підходячи до солдата.

— Да вот, — м'яко сказав солдат і показав перед себе: — Так што хочу пристрелить...

Прапорщик глянув і йому стало моторошно. За п'ять кроків стояв одрубом нерозірваний важкий німецький гарматень. Голівка ударника тьмяно поблискувала під замлілим місячним світлом і таїла в собі жахливу руйнівну силу.

— Дурню! Та тебе ж воно розірве. Хіба ж можна так? Це ж страшна сила.

— Конешно, конешно, — погодився солдат, окаючи по-вологодському.

— Від тебе зосталось би тільки мокре місце, — сказав докірливо прапорщик, бачачи, що солдат лишається в тій самій позі.

— Это, конешно, правда, конешно, опасно, господин офицер, — промовив солдат і загадково усміхнувся.

— Гляди ж, більше не роби цього! — Слышишь, не смей делать этого! — посварився Точило-Згурський і пішов далі. Солдат винувато почухав поперек і насунув на брови кашкета. — Слушаюсь, господин офицер.

Трохи одійшовши, Точило-Згурський оглянувся назад. Солдат знову цілився з коліна в гарматень. Цілився старанно, за всіма правилами стрілецької штуки, повільно знизу вгору зводив рушницю.

— Стой, твою... — вилаявся прапорщик. — Я кому сказал — не сметь стрелять?

— Да я, господин офицер, ничего... Только как бы к прицелке... А то ничего.

— Ступай сейчас же в часть!

— Слушаюсь, господин офицер.

— Йолоп! — сердито пробурмотів прапорщик.

Солдат нехотя звівся на ноги, підтягнув штани, закинув на плече рушницю й зник за стовбуром верби. Переконавшись, що солдат покинув нарешті свій божевільний замір, прапорщик повернув додому. Та тільки-но він наблизився до залізничного насипу, як позаду рвонув страшенний вибух. Прапорщик притьмом обернувся. Велетенський фонтан землі, вогню й криці знявся високо вгору понад низенькою ополистою вербою. Прапорщик зо всіх ніг побіг назад. Солдата там уже не було. Неподалік від потрощеної верби зяяла глибока розвернена яма і по краях її сипалось униз свіже груддя землі. На вербі над пошмаганим віттям, на зламаній гілляці рівномірно, як важілець дзиґарів, гойдалась

закинута людська нога в солдатському чоботі. Немов би там хтось заховався й пустує безжурний між вітами. Прапорщик підійшов ближче до того місця, де щойно стояв солдат. Долі перед ним була калюжа крови і в ній поплутані, як гаддя, розірвані, змішані з землею і свіжим листям, людські кишки. Прапорщик навшпиньки, мов боявся поворушити глуху тишу, що настала враз після вибуху, підійшов до верби й глянув угору. Вербове гілля звідусіль пошарпане й звідти тихо капала додолу рясними краплями кров. І одірвана нога беззвучно гойдалась на гілляці. Прапорщикові пробіг поза шкірою мороз.

Ноги йому увігнулись і холодний піт виступив на чолі. Прапорщик широко розплю...

[Наступні чотири сторінки машинопису втрачено. — Л. Б.]

...російську билинку. Краще було б поминути зовсім тих князів і перейти одразу до козаччини, проте Василь став пунктуальний: треба, щоб солдат знав усю історію, від початку й до кінця. І Василь сумлінно розпланував свої лекції: князівська доба, татарська навала, литовське панування, унія з Польщею...

Він склав уже собі навіть конспект перших двох лекцій, коли грюкнули двері й до халупи швидко увійшов Равич-Щерба.

— О, ви вдома! А я вас скрізь шукаю. Ходімо до батареї — скажете щось солдатам. Я завтра вже не буду, так хотілось би хоч почати.

— Як це не будете? А куди ж ви? — стурбувався Василь.

— Та бачите: корпусний комендант дозволив-таки два батальйони українські, так я перехожу в піхоту, щоб справу попервах, значить... Тимчасово. А потім, як усе організується, я знов назад, я ж таки й з кулеметом можу, першим номером буду... — підморгнув Равич-Щерба й вони пішли.

Ця звістка сумно вразила Василя. Що ж він робитиме без феєрверкера? Він же зовсім не вміє підійти до солдатів...

— Слухайте, а може б, і я з вами?.. — сказав нерішуче Василь, але феєрверкер категорично заперечив:

— Та що ви! І не думайте. Вам — лекції читати, просвіщати нашого брата; тут треба, розумієте, розтовкмачити солдатові — що воно й до чого, до кореня долізти, о...

У бараці, де було раніше офіцерське зібрання, вже сиділо душ двісті солдатів. До Равича-Щерби підійшли збоку два молоді офіцери.

— Вот, товарищ Щерба, объясните нам: я из Харьковской, он из Курской губернии, моя фамилия Сапрунов, а его — Николев — дак как мы — украинцы или нет?

[Наступну сторінку машинопису втрачено. — Л. В.] Василь нишком глянув на солдатів і побачив на їхніх лицях велику зміну. Вони похнюпились, набурмосились, уже не стало й сліду тої уважности, що була в бараці спочатку. Далі солдати занудьгували; одні позіхали, інші про щось шушукались між собою. Тільки два молоді офіцери на задніх лавах слухали Василя уважно з одкритими по-учнівському ротами. Василь перевів очі на конспект і казав далі:

— ...Князь Ярополк, щоб стати великим князем у Києві, побив князя Олега, а князь Володимир утік до варягів просити допомоги...

— Усе князья та графья — сама буржуазія, — долетів до Василя чийсь розчарований голос. Василь знову глянув крадькома на солдатів і тепер побачив перед себе сердиті, стомлені очі, що з тугою дивились просто на нього. Лекція провалилась — це було очевидно. Василь спантеличився й густо зашарівся. Йому самому лекція стала нестерпуче-нудною. Припинити б негайно її й тікати, не оглядаючись. Але це був би

другий, ще більший скандал, ніж той, що вже є. Лекцію треба скінчити. Василь поклав спинитись сьогодні на Володимирі й розгублено добирав тільки слушного кінця. Серед солдатів здіймався вже гомін.

— На чорта мені ті князі! Чи я в Браницької мало попоробив...

— Та і в нас Кочубеї, тоже ж князі, напились крови...

— Та всі вони один чорт...

А Василь механічно, за конспектом, аби тільки швидше закінчити, вів далі:

Князь Володимир Великий (росіяни вважають його російським князем, а в дійсності він був українець), як тільки став у влади, розмістив своїх синів так: Ярослава посадив у Новгороді, а...

[На цьому рукопис обривається. — Л. Б.]

Весна того року була напрочуд рання й запашна. На деревах починав уже мерехтіти зелений серпанок молодого листя, край пішоходів зеленими голочками пробивалась крізь вогку землю трава і, коли вийти за мури "Турецької фортеці" Кам'янця, далеко за гони чувся свобідний подих визволеної ріллі.

Весна рушала самовпевнено й урочисто. їй байдуже було до щоденних фронтових звітів, до відступів і наступів, до туманних сподіванок повороту й евакуації. Вона захоплено й натхненно робила своє діло, і невтомну працю її легко було бачити на тій гущавині, що звисала над проваллям до Смотрича, на метушливості струмків, гомоні птаства й навіть на тлі насуплених хмар. Хмари були таки, справді, особливі: вони по обіді з'являлись від заходу, і в їхньому далекому замріяному погляді вчувалась сила і краса народження й розпач безкінечної боротьби. Отаман Точило-Згурський не любив цих хмар.

Коли надвечір він сідав на коня і з джурою їздив по Кам'янецьких улицях, ці хмари, наче сторожа непоборних велетнів, уставали перед ним. Вони холодили отаманове серце якимсь тривожним передчуттям і своєю недосяжною величністю тиснули йому голову. Наче навмисне, вони завжди стояли на заході і в заполоненому ними обрії отаманові ввижався той далекий і непевний шлях, що з суворою неминучістю простелився перед ним і всією армією після останніх подій на фронті. Але, коли отамана оточувала його буйна старшина 1-го куреня Запорозької Січі, він, простягаючи вгору руку, трагічним голосом із штучним пафосом казав:

— Дивіться, панове, на ці хмари!.. Це українські хмари. Коли я дивлюсь на них, вони відбивають мені всю історичну недолю нашої України. Ах, я віддав би половину свого життя на те, щоб вони ніколи не з'являлись.

Старшина з чемности робила серйозні й навіть сумовиті обличчя, а ввечері вони збирались у "Belle-Vue" і пили.

Сьогодні Точило-Згурський недовго їздив; він галопом проскочив по вузеньких уличках старого міста й повернувся до штабу. Він знав, що його вже з півгодини чекають викликані до нього представники кам'янецько-го єврейства, яких він бачив ще при виїзді, одначе треба було витримати фасон, а з другого боку, кортіло швидше розпочати цю надзвичайну авдієнцію. І Точило-Згурський не витримав: на розі вулиці братів Каріятовичів він круто повернув коня назад і помчав до штабу.

Коло парадного входу, обплетеного диким виноградом, що звільна випростував молоде листя, стояв вартовий козак з червоним шликом на шапці й флегматично пихкав цигаркою. Точило-Згурський глянув на козака й подумав: "Краще, якби вони курили люльки... Це треба поширити".

Він по-молодецькому зіскочив з коня й лишив його джурі. Певні й голосні отаманові кроки залунали серед брудного коридору й це викликало боязку, похапливу метушню по його темних кутках. Єврейські представники враз устали з лави й на їх стомлених обличчях блиснуло в сутінках щось подібне до радости. Вони полохливо зашепотіли між собою по-єврейському й низько вклонились, коли Точило-Згурський, умисно дивлячись вгору, пройшов повз них. Ступивши на поріг до якоїсь кімнати, отаман раптом обернувся й голосно крикнув вартовому:

— Наказую пильнувати, щоб балачки в помешканні кошу провадились тільки по-українському!

За дверима хвилювались представники і їхнє боязке шарудіння злегка долітало крізь щілини дверей до отаманової кімнати. Одначе Точило-Згурський поволі зняв із себе зброю, витягнув з кобури "наган" і поклав його на стіл, повагом підійшов до люстра й воно відбило до половини його струнку постать у синьому жупані й молоде, задоволене обличчя, на якому ледве накреслювалась чорнувата смуга ріденьких усів.

Отаманів погляд зупинився на власних вусах і він прикро подумав: "Який брехливий людський вигляд! При всій моїй вдачі моє обличчя все ж менше скидається на кошового Січі, ніж пика Скоропадського на гетьмана..." Він нетерпляче натягнув чорного "оселедця" до самих брів, і це надало обличчю суворого вигляду, від якого віяло степом й таємничим шелестом нічних очеретів у плавнях. Точило-Згурський глянув ще раз у люстро, насупив густі брови, що й без того зростались на переніссі, й, повернувшись до столу, розвалився незграбно й ледаче в фотелі і крикнув до дверей:

— Впускай!

Двері напіводчинила дебела рука вартового, і в кімнату навшпиньках увійшли євреї. їх було четверо най за —можніших

представників Кам'янецького населення: власник мануфактурної крамниці, ювелір, власник парового млина й рабин. Але отаманові було до цього байдуже: він бачив перед собою євреїв. Вони ніяково й боязко підступали до отаманового столу за рабином, який, поклавши воскові руки на впалі груди чорного лапсердака, зігнув ще більше свою погорблену спину й не спускав з отаманового обличчя свого пильного погляду.

Точило — Згурський якусь хвилину не міг одірватись від рабинових очей. Вони сріблили його цілковитою покорою й підвладністю, але отаман помітив у них крицеві відблиски захованої, упертої своєї волі, яку не подолати куренями Запорозької Січі, і на нього дмухнув далекий острах чогось містичного й непоборного, що пройшло через довгі віки погромів, цькування, знущань, втратило батьківщину, мову, владу, розпорошилось по всіх кутках великої землі, але донесло до останнього дня своє незмінне обличчя й перехована в біблейських нетрях залізну волю.

Але Точило-Згурський раптом запитав:

— Слухайте, а навіщо у вас на святки курей душать?

Представники від несподіванки роззявили роти, витріщили очі й не могли схопити нитку орієнтації. Одначе перший опам'ятався рабин. Він винувато розвів руки з розчепіреними пальцями й, хитаючи на всі боки головою, протяжно заговорив:

— О, що ви, що ви!.. Закон забороняє вживати крови, єврей боїться крови. Курей не душать, ні, ні, пане полковнику!.. Це...

Точило-Згурський гримнув:

— Пора б уже знати, нарешті, що вас викликав кошовий Запорозької Січі, а не якийсь полковник! Чи мені кожного з вас учити?!.

Представники стрепенулися й ураз бентежно загомоніли разом: — Проше, пане кошовий! Пане кошовий... Ми вибачаємось... і що ви собі хочете... Ми ж зовсім не знали...

Точило-Згурський заспокоївся і, поклавши руку на стіл, твердо сказав:

— Та в мене балачки короткі. Ну так ось. Я не дипломат якийсь, щоб з вами антимонії різні розводити: моє діло — шабля. О! Розумієте?

Представники полохливо переглянулись.

— Моя тактика така: українською скарбницею мусить бути жидівська кишеня. Ясно? — Євреї намагались зробити лагідну, запобігливу усмішку, але їхні вуста скривились, посмішка, не спалахнувши, жалібно згасла, і на обличчя осів попіл туги.

— Я правлю таке: щоб у три дні 1-ий курінь, який нині перебуває в Кам'янці, було взуто в червоні чоботи й пошито всім шлики.

Власник мануфактурної крамниці висунувся наперед:

— Ой, пане курін... пане кошовий, але де ж тих грошей стільки взяти?..

Точило-Згурський здивовано глянув на нього:

— А нам же треба екзестувати 11 ? (де й коли він схопив це слово — нікому не було відомо, але в певні моменти Точило —Згурський уживав його, а потім доводив, що українська мова має багато спільного з латиною). Це ж вам не аби-кого одягнути, а 1-й курінь Запорозької Січі! О!..

— Але ж, пане кошовий, із нас уже стільки правили, стільки правили, що...

— Ну, так щоб не було мало, я ставлю ще таку умову: двадцять тисяч добровільної пожертви на користь Запорозької Січі.

Рабин добув з глибини кишені потертого паляреса 12 й тремтячими руками витяг купу паперових грошей:

— Пане кошовий, хіба ми не знаємо порядку? Ми й самі вже зібрали вам п'ять тисяч. Будьте ласкаві... Хіба ми не знаємо, що треба... На військо треба дати. То ж — військо. Але дозвольте вам завтра принести ще п'ять тисяч, то ми й повік вам будемо дякувати.

Точило-Згурський непохитним голосом відповів:

— Ще п'ятнадцять, чоботи й шлики.

— Але ж збитки великі, пане кошовий...

— Я не крамар, щоб торгуватись, — ображено сказав отаман.

— Ну, то хай уже буде — десять і шлики, пане кошовий?..

— Без балачок! Чи вам нагадати Проскурів? Кроком руш!..

Євреї принишкли й подались до дверей. Точило-Згурський встав із фотеля і грубо кинув:

— Так, щоб у три дні мені було все, як сказав, — а потім глянув на вартового й весело крикнув: — Покажи їм, Пилипе, шлях на Палестину!

Двері зачинились, і Точило-Згурський знову залишився наодинці.

Він сів до столу, витяг із шухлядки "Борці за правду" Кащенка й перегорнув кілька сторінок. Але думка одірвалась від друкованих рядків і знову зупинилась на загадковому обличчі рабина.

"Чого він так дивиться? Що заховав рабин у глибинах свого пильного погляду?"

Точило-Згурський хотів це серйозно й стало проаналізувати, але це не давалось аналізу. Він знав, що їх нищили, гнали й ненавиділи на всьому одвічному шляху історії цього біблійного народу.

І все ж таки вони живуть, борсаються і видряпуються.

Точило-Згурський напружив думку і безвладно знизився до висновку: "Вони без сумніву будуть жити"...

Тоді дика упертість і хвиля люті прилинули до отаманової голови. "В чому ж їхня сила? Адже досить тільки моргнути — і перший курінь оберне Кам'янецьке місто в пекельну тризну, якої не бачили ні гайдамацька Умань, ані навіть останній момент старого Єрусалима?"

Але Точило-Згурський несвідомо відчув, що й це не розв'яже загадки. Вони будуть жити! Отаман поставив собі легше запитання: ну, як ото в Європі вони живуть? Кажуть, навіть міністрами бувають з їхніх...

Точило-Згурський, зрадівши, що найшов відповідь, голосно сказав: "О! Що то значить національна єдність! Це вона нагинає історію, вона! У жидів нам треба брати приклад".

Задоволений отаман сів писати відозву до населення.

Вся політика здалася враз такою простою і зрозумілою. Треба організовувати свої крамниці, громади, підприємства, озброєні загони, треба бойкотувати чужу мову, торг, звичаї — все. 1 тільки тоді, коли з

кров'ю й молоком увійде в кожну українську дитину зненависть до чужого, тоді манівцями й тернами страдник народ український дійде свого Сіону.

Отаман перечитав останні слова відозви і з насолодою пригадав: та це ж не тільки жиди, а й німці так робили. На що вже така сволота, як соціал-демократ, і той у Німеччині каже:

— Я перш за все — німець!

Отаман схилився над відозвою й дописав:

— Громадяни! Ви перш за все українці. Пригадайте слова великого пророка нашого національного визволення батька Тараса:

Свою Україну любіть, любіть її...

Точило-Згурський хотів писати цитату далі, але зупинився: "во врем'я люте"? Навіщо Тарас уживав московські слова — "врем'я"? Не розумію. Краще на цьому й зупинитись — "любіть її...".

Так нібито й голосніше виходить? Звичайно. Крапка. Але нащот єврейського питання — треба поміркувати. Нам треба розв'язати його по-своєму. По-запорозько-му. От лише з'єднаються всі курені Січі і я поставлю його на раду. Це треба добре обміркувати.

Начальник Січової контррозвідки галичанин Бендера розгорнув на столі папери і запобігливо подавав Точилу-Згурському.

— Сьогодні, пане кошовий, лише три звіти. В Лянц-коруні працює польське "товажиство", затримано одного без легітимацій, відтак у Волочиську — непевний щодо симпатій більшовизмові — ветеринарний лікар і ще прошу...

Бендера нахилився до паперів, і його тертий стрілецький френч зморщився безліччю бганок. Бендера поправив пенсне і розшукав прізвище.

— Відтак, прошу, в Волочиську — вельми непевний начальник повітової міліції. Цвенькає по-московському і є підстави припускати, що він більшовицький агент. Рибка дістав відомості, що він — колишній матрос.

Точило-Згурський розстебнув на жупані коміра й оглянув інформаційні звіти.

— Ляхи нам — ще не так, ось москалі — то сволоч. В Лянцкоруні — потрусити добре, а ветеринара й начальника міліції — усунути.

Бендера чемно хитнув головою. Він добре знав отаманову термінологію й одразу ж накреслив план операції.

В Лянцкоруні заарештувати кількох і потім під заставу випустити, гроші підуть до Січової скарбниці у фонд "Добровільних пожертв". Ветеринара й начальника міліції має знищити сотник Ббрис.

— Мушу, пане кошовий, відрядити до Волочиська трьох: Ббриса, Шаровара й Федюка, — Бендера поміркував трохи і додав: — Вважайте, він завжди з міліціонером, потім — щоб ґвалту жодного.

Точило-Згурський погодився, але зараз же голосно поміркував:

— А чи не мало трьох? Може б додати ще? Пам'ятай... — Тут була отаманові вічна перешкода: назвисько "начальник контррозвідки" звучало ніби не зовсім по-українському, а то більше по-січовому, але нового ще ніхто не вигадав. Отаман звернувся просто: — Так пам'ятай, Бендера, — щоб усе було таємно, щоб ніхто й не бевкнув. Я на власну

руку заходився виривати з України будяки. Але сволочі скрізь до чорта, зрадники по штабах сидять. Можуть підкувати, стерви. Дивися ж...

Бендера по-військовому випнув груди і вся його постать висловила послух.

— Слухаю, пане кошовий!

Він устав, зібрав папери й по-галицькому попрощався:

— Гаразд!

Точило-Згурський покрутив польовий телефон і взяв трубку. Замість звичайного "ало" отаман крикнув: — Пу-гу-у!.. Вже зо два місяці, як він усталив по всіх полках Січі цей старий запорізький звичай і пристосував його до телефону.

— Це ти, Семене?.. Гукни мені Жилу. Точило-Згурський поклав трубку і вийшов з-за столу. Він почував себе задоволеним. Звідусіль сичать гади, комашаться по всій Україні вороги, і ось тільки він один, Степан Точило-Згурський, кошовий отаман Запорозької Січі, став з ними до рішучого бою. Він виполе на Україні бур'яни і лише тоді на скривавленій стерні мирні гречкосії закинуть у родючу землю вільне зерно...

Точило-Згурський хотів майнути думкою в ті майбутні, нові часи, але перед очима раптом устали невидані і незнані до цього дня ветеринар і начальник міліції. Отаман насупився і встав. Ці прокляті виродки стоять на перешкоді. їм байдуже до історії України, вони глузують з української команди, з нашої державносте, вони по Чорних островах, Проскуровах і Волочиських линуть, мов метелики на вогонь, до Москви.

Отаман рішуче ступив кілька кроків по кімнаті й голосно сказав собі:

— Полоти! Полоти без балачок!..

Йому стало приємно, що під рукою, як Січове око, працює, вишукуючи шашіль з глибоких нір, із запілля, начальник контррозвідки Бендера... О, від Бендери і його хлопців не втечеш! Він уміє розгадувати заячі сліди, він знайде скрізь... Це справжній характерник! Точило-Згурський раптом хльоснув себе по лобі: — 1 як це раніш не додумався! — Пошук! Ось назва для контррозвідки. А Бендера — головний пошукувач!

Отаман задоволено потер кулаки і сів до столу писати чергового наказа.

— Так, так, Січ мусить вести перед у всьому. Треба і в мову влити Січового духу.

На папір падали кривульками розмашисті отаманові літери:

"З цього числа наказую в усній розмові і в писарській розправі вживати замість попереднього "Контррозвідка" — "Пошук", а так само і старшинські та козачі стани замість "начальник контррозвідки" — "головний пошукувач", замість...

У кімнату увійшов осаул Жила.

— Добридень, батьку!

Жила незграбно дзенькнув острогами і притримав долонею піхву якоїсь незвичайної кривої шаблі. Жили-ним усам і двом різким зморшкам, що розходились від носа і бігли під вуса, наче й не пасувало б казати молодому 25-літньому отаманові "батьку". Він був до того ж на германському фронті штабс-капітаном, а Точило-Згурський тільки прапорщиком. Одначе Січ — то перша цеглина до майбутньої України, а втім Жилі незле бути й осаулом.

— Як фронт, пане Жило?

Точило-Згурський тикнув пальцем на стільця, і Жила, грюкнувши об підлогу шаблею, сів.

— Добре, батьку. На північному секторі Оскілкові частини підступають до Коростеня. Есеси знову відбили Житомир.

Точило-Згурський перебив:

— Мені не цікаво про Оскілка, ти кажи про Січ.

— 2-й полк, що отаборився у Вапнярці, з успіхом поповнюється; ваша відозва, батьку, притягла багатьох із молоди. На північ від Браїлова наша чота виїздила на герць. Більшовики герцю не прийняли. Сотня першого полку дрочила більшовицьку заставу. Більшовики осатаніли й забили двох. Наші піймали китайця.

Отаман спокійно запитав:

— Скільки дали?

Жила скосив праву зморшку і мотнув усом:

— Сімдесят шомполів. Точило-Згурський інструктивно зауважив:

— Коли комуніст, треба було — сто й усунути. Ще

що?

Жила поклав руки на держално шаблі і сказав низьким голосом:

— Я хотів, батьку, порадити...

Точило-Згурський не любив порад. Він насупився й, насторожившись, кинув:

— Кажи, послухаю...

— Коли більшовики візьмуть Жмеринку, вони одріжуть кіш від Січі. Я собі міркую, що краще б нам переїхати оце тимчасом до Жмеринки.

Точило-Згурський сердито сказав:

— Треба раніш винищити ворогів усередині. Скінчу, тоді — вирушимо.

— Залізницю, батьку, перетнуть, — несміливо нагадав Жила.

— А на якого ж біса коні? — звів здивовані брови отаман. — Нерозважний ти, пане Жила. Хіба Січ може спинити якась залізниця!

— Та воно так... — зам'явся Жила.

— Ну то що й патякати! Наказ візьми. — Жила взяв зі столу папери й вийшов. Точило-Згурський подивився йому услід на широку спину й подумав:

"Жила, хоч і розумний дуже, зате на більшовиків має храп. Це — козарлюга!"

Отаман витягся в кріслі й замислено уставився у вічного супутника Січового Коша — велику картину "Гість із Запоріжжя". Це була єдина естетична окраса бурхливого кошового побуту. її зняв десь у земській читальні старший писар Шатанько і приніс отаманові. З того часу вона заступала ікону, портрети державних мужів і конституцію. Точило-Згурський вдивлявся в м'язисті руки запорожця, що посміхався до

хлопчика, і ці руки, як і завжди, коли отаман лишався на самоті, надавали йому натхнення. — Треба побільше таких людей. Треба не чотири полки Січі, а — десять, двадцять, дивізії. Тоді дружним флангом українське військо не тільки здобуде Київ і поверне Лівобережжя, ні — Хугір-Михайлівський уже не буде кордоном. Там, на Соймі, під Стародубом, перекинути москалів і, як за славної пам'яти Сагайдачного, гнати до Москви.

Точило-Згурський поринув у мрії. Вони були такі принадні і незвичайні. Але що то — незвичайні? Сам час був незвичайний і за цих обставин могло статись усього. Хіба думав коли-небудь він, учень чотирикласової Павлоградської школи, що Аркасова "Історія України-Руси", яка випадково потрапила колись до рук, може повторитись у натурі мало не від слова до слова, що войовничим покликом зареве широкий степ і в Кащенкових оповіданнях він, Точило-Згурський, буде не звичайний читач, прапорщик українізованої роти і член Корпусної Української Ради, а — перший герой! Це не могло раніш навіть наснитись, але тепер це — дійсність. Півтораста літ минуло, як москалі розігнали Січ, вирвали живцем з України її серце, і чубате товариство розлізлось по Ду-наях, Кубанях і панщині. Але ось прокинувся дух Сулими, Гордієнка, Сірка і в жилах тих, що гнулись у ярмі, заговорили пороги. Ні! То в пісні неправильно співали: "Верни землі запорозькі по старій граниш". Тепер ми будемо правити границі инші!

Отаман гордовито вигнув голову, випростав на столі руку, і з-під картинових світлотіней з'явились незліченні Січові полки. Наче римські когорти, вони струнками колонами проходять через Луб'янку, Арбат... Реєстрові — есеси, чорношличники, гайдамаки — ті ще на Воробйо-вих горах, але курінь смерти імени кошового Сірка вже підлетів на змилених конях до старовинних мурів Кремля і над...

Точило-Згурський туг збився: в Кремлі було багато будинків і який з них найголовніший, він не знав. Через це отаман вибрав найвищого: і ось на дзвініці Івана Великого лопотать жовто-блакитний, тонів золотої пшениці українських ланів і блакитного, безхмарного неба, прапор... До

Кремля поспішають усякі представники, вулиці залито людом, вони дякують за визволення від більшовиків.

Крилаті мрії бились ластівками в отамановій голові, і це почало його думку стомлювати. Точило-Згурський підпер рукою голову.

І зненацька з натовпу московських професорів, архієреїв, державних і громадських діячів висунувся міський голова. З його купецького, вічно упрілого від чаю, міських і сімейних обов'язків обличчя лився на пишну, роздвоєну бороду рясний піт. В руках у нього виблискує на сонці срібна таця з хлібом і сіллю. Голова, як колишній боярин, низько вклоняється по-московському отаманові і хлібосольним голосом починає промову: "Братья родные! Точно сказочные освободители, вы пришли к нам от златоглавой матери городов русских, славного Киева... Братья!.. "Але ж ні! Після останнього кошового Ка-лнишевського, що його замордували в Соловецькому москалі, не було кошових, і перший кошовий воскреслої Січі — Степан Точило-Згурський не схибне тоді, він не зрадить Січ-матір і всю Україну. Точило-Згурський мовчки вислухає промову і скаже: "Не брати ви нам, а лапотники. По-вашому: "Київ — мать городів руських", а по-нашому, по-запорозькому: — "Мать вашу перетак!.."

Тоді він одвернеться і гукне сотника з куреня смерти: "Розігнати псів!.."

Отаман яскраво уявив себе серед кремлівських мурів і задовольнився.

"Треба отак робити політику. Українські кордони будуть на Десні під Брянськом, а в Москві можна скласти уряд української орієнтації". Отаман знав, що в кожній подоланій країні завжди знайдеться партія і окремі люди, що підпиратимуть переможців, і тому він не журився за майбутній московський лад.

Але отаманові мрії увірвались. До кімнати ввійшов осаул Жила і приніс запечатаного пакета.

— Від штабу Дієвої Армії, батьку. Точило-Згурський похмуро розірвав конверт. Від

штабу Дієвої Армії не було чого сподіватись доброго. Він вічно втручався в Січові справи і Точило-Згурський хотів цей штаб арештувати, але до нього треба ще долізти — він у Рівному. На папері з державним тризубом, печаткою і підписами було надруковано машинкою:

"Зовсім таємно. З наказу головного отамана рішуче забороняю вам збирати будь-які контрибуції з місцевого єврейського населення, що підриває авторитет влади і дезорганізує наш тил. Разом із тим наказую вам відрядити ваш курінь, запасову сотню і технічну частину до м. Звягеля в резерв ударній групі отамана Оскілка. Вам особисто прибути ЗО цього місяця до Штабу Дієвої Армії для одержання вказівок і дальніших розпоряджень".

Точило-Згурський сердито шпурнув папером під стіл.

— Теж дурня найшли — розбивати Січ, курінь послати затичкою до якогось Оскілка. А викусять!..

Осаул Жила знизав плечима і безпорадно розвів руками, наче скидав із себе всяку відповідальність.

— Що ж, батьку, — штаб Дієвої Армії наказує... Точило-Згурський грюкнув кулаком об стіл:

— Та ніяких штабів! Я взяв присягу перед Січчю і сам її виведу!

Жила тихо запитав:

— То ж яку відповідь, батьку, писати?

— Ніякої відповіли!

Жила зник, а отаманів настрій украй зіпсувався.

Ці штаби, що гнуть до Європи, оці "німці вузлуваті", як казав Тарас, теж — гади. Вони націляють приборкати Січ, вони перебаранчають йому наводити в тилу справжній, український лад і винищувати ворогів. Ні, з ними не по дорозі: або він і справжня вільна Україна на чолі з Січчю, або ж ті штабові шмендрики. їй-бо доведеться взяти владу в свої руки.

Щоб розважитись, отаман вийшов у двір оглянути першу партію чобіт, що привезли єврейські представники.

Надворі коло брами Федюк і Шаровар складали на візника чемодани з цивільним одягом. Молоде гімназичне обличчя в Шаровара сяяло від щастя. Він почував себе природженим Пінкертоном і пристрастився до контррозвідки. Присадкуватий, з енергійним голеним підборіддям галичанин сотник Ббрис докурював цигарку і стежив за хлопцями.

— Кузуски, хлопці, забрали? Пане Федюк, покладіть до купи мого карабіна.

Точило-Згурський зупинився на ґанку й любовно оглянув своїх "пошукувачів".

— На Волочиськ, хлопці? Сотник Борис витягнувся струнко:

— Так, батьку кошовий.

— Дивіться ж, без промахів, хлопці.

— Січ-мати — серце і розум вільної України! — рявк-нули разом усі три і віддали пошану. Це була нова Січова відповідь, вона означала колишнє: "Рада стараться, ваш-скородь".

Точило-Згурський, посміхнувшись, сказав собі:

— Галичани, вони хоч вроді як наші українські жиди, а проте Січі без них ніяк не обійтись: вони добрі шпигуни!

На дворі біля сараю порались коло хури нових чобіт обозний Гуня і писар Шатанько.